

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Кафедра загальної та соціальної психології

Н.О. Олейник

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ (З ПРАКТИКУМОМ)

Лабораторний практикум

для студентів на бакалаврському рівні спеціальності
053. Психологія. Спеціалізація:
соціальна психологія, практична психологія

Херсон
2018

УДК 159.922.6(07)
О - 53

Рекомендовано до друку відповідно до ухвали вченої ради
Херсонського державного університету
(протокол від 26.12.2017 № 7)

Укладач:

Олейник Н.О. – кандидат психологічних наук, викладач кафедри загальної та соціальної психології

Рецензенти:

Савченко О.В. – доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Казібекова В.Ф. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Олейник Н.О.

О - 53 Вікова психологія (з практикумом) : лабораторний практикум / Н.О. Олейник. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 76 с.

ISBN 978-966-916-473-5

Лабораторний практикум з курсу «Вікова психологія (з практикумом)» спрямований на вироблення у студентів ряду умінь та навичок застосування набутих знань у практичних сферах своєї діяльності, активізацію особистісного та творчого потенціалу майбутнього фахівця. Навчальне видання дозволяє забезпечити уміння студентів застосовувати отримані знання з вікової психології для організації діяльності і спілкування особистості в різному віці; для створення умов, що сприяють конструктивному психічному розвитку людини; спиратися в навчально-виховному процесі на сензитивні періоди формування певних психофізіологічних новоутворень; враховувати вікові особливості дитини в психолого-педагогічній роботі з нею; орієнтуватися на нормативи кожного вікового періоду у психодіагностичній та психокорекційній роботі; аналізувати онтогенетичні витоки психологічних проблем індивіда.

Лабораторний практикум спрямований на оволодіння студентами знаннями і уміннями комплексного дослідження дитини раннього віку, дослідження психологічних особливостей дошкільника, комплексної діагностичної програми визначення готовності дитини до навчання у школі, діагностики пізнавальної сфери молодшого школяра, діагностики психічного розвитку підлітка та особистості юнацького віку.

УДК 159.922.6(07)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ	11
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПІДГОТОВКИ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ.....	13
Тема: Спостереження і вимоги до нього	13
Тема: Складання поведінкового портрету за даними спостереження.....	19
Тема: Метод самоспостереження	25
Тема: Соціальний та емоційний розвиток немовляти.....	28
Тема: Комплексне дослідження дитини раннього віку (1-3 роки).....	32
Тема: Психологічні особливості дошкільника 3-5 років	38
Тема: Комплексна діагностична програма визначення готовності дитини до навчання у школі	44
Тема: Діагностика пізнавальної сфери молодшого школяра	50
Тема: Діагностика психічного розвитку підлітка. Особливості морального розвитку у підлітковому та юнацькому віці.....	58
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗВІТУ СТУДЕНТА З ЛАБОРАТОРНОЇ РОБОТИ.....	63
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ	65
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	69
ДОДАТКИ	72

ВСТУП

Програма вивчення навчальної дисципліни **«Вікова психологія (з практикумом)»** складена відповідно до освітньої програми для здобувачів рівня вищої освіти «бакалавр» спеціальності 053. Психологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: вивчення загальних закономірностей динаміки психічного розвитку та формування особистості в онтогенезі; ознайомлення з повним життєвим циклом, котрий проходить людина; розгляд вікових закономірностей розвитку у віці немовляти, ранньому та дошкільному дитинстві, молодшому шкільному та підлітковому віці, юнацтві, молодості, зрілості, пізній зрілості та старості.

Міждисциплінарні зв'язки: матеріал, що викладається у навчальній дисципліні «Вікова психологія (з практикумом)», спирається на досконалу теоретичну підготовку, на систематизоване та структуроване знання основних галузей психологічної науки. У теоретичному плані дисципліна узагальнює та доповнює знання отримані при вивченні відповідних курсів, впорядковує та систематизує інформацію щодо основних закономірностей динаміки психічного розвитку особистості в онтогенезі. Дисципліна «Вікова психологія (з практикумом)» є органічно пов'язаною з попередніми навчальними дисциплінами, які вивчалися студентами-психологами протягом навчання у вищому навчальному закладі, а саме: «Загальна психологія», «Теорії особистості», «Соціальна психологія», «Психодіагностика», тощо.

Знання, засвоєні в рамках зазначеного курсу, будуть використані при написанні науково-дослідних та випускних робіт.

Метою викладання навчальної дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)» є оволодіння студентами теоретичними й практичними знаннями закономірностей та механізмів психічного розвитку людини в онтогенезі, а також методами побудови взаємодії і спілкування з людьми в різних умовах їх життєдіяльності.

Завдання курсу:

1. Ознайомити студентів з основами поняттями, принципами, концепціями вікової психології.

2. Розкриття механізму специфіки психічного розвитку кожного вікового періоду та їх закономірностей, підходів до періодизації психічного розвитку особистості.

3. Формування фахових вмінь та навичок спілкування з суб'єктами різного рівня розвитку. Вміння знайти оптимальне рішення в будь-якій ситуації психічної реальності.

4. Оволодіння студентами засобами розуміння та трансформації умов, що визначають образ думок і образ дій особистостей на різних етапах онтогенезу.

5. Виробити у студентів ряд умінь та навичок застосування набутих знань у практичних сферах своєї діяльності, активізувати особистісний та творчий потенціал майбутнього фахівця.

Студент повинен мати наступні загальні компетенції:

Вивчення навчальної дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)» спрямовано на формування таких компетенцій:

Інструментальні компетенції:

- готовність використовувати на практиці, в реальних умовах професійної діяльності засвоєні знання, навички і уміння з організації науково-дослідних, науково-практичних, управлінських заходів;

- здатність організовувати пошукову діяльність, спрямовану на знаходження необхідної інформації, перевірку її надійності та достовірності, здійснювати аналіз та оцінку за різними критеріями інформації, отриманої з різних джерел;

- критичне осмислення проблем у навчанні та/або професійній діяльності на межі предметних галузей.

Міжособистісні компетенції:

- готовність до активного спілкування в науковій, виробничій і соціальній сферах діяльності, до встановлення адекватних міжособистісних стосунків в різних ситуаціях спілкування, до оптимізації умов взаємодії;

- зрозуміле і недвозначне донесення власних висновків (обґрунтувань, пояснень, розмірковувань) до фахівців і нефахівців, зокрема, до осіб, які навчаються;

- здатність виявляти толерантність (повагу та позитивне ставлення) до розмаїття культур, форм самовираження й

самоздійснення індивідуальності, до несхожості наукових поглядів, методологічних підходів тощо.

Системні компетенції:

- прийняття відповідальності за свої рішення в рамках професійної компетенції, розробляти декілька варіантів розв'язання складних проблемних ситуацій, прогнозувати імовірні наслідки;

- здатність до подальшого навчання, до автономного та самостійного формування програм саморозвитку, обираючи адекватних стратегій корекції та розвитку власних здібностей;

- готовність до позитивного впливу особистим прикладом на власне соціальне оточення на основі дотримання норм і рекомендацій здорового способу життя;

- використання знань правових і етичних норм при оцінці наслідків своєї професійної діяльності;

- готовність реалізовувати свій творчий потенціал в постановці та вирішенні завдань практики, в розробці психологічного інструментарію та заходів психологічної допомоги, у впровадженні технологій у навчально-виховний процес.

Професійні компетенції:

у науково-дослідній діяльності:

здатність й готовність до:

- розробки програм дослідження (теоретичного, емпіричного), їх методологічного обґрунтування та методичного забезпечення з використанням новітніх знань та технологій з вікової психології;

- модифікації й адаптації існуючих технологій науково-дослідницької й практичної діяльності у галузі вікової психології, розробка психодіагностичного інструментарію, адекватного цілям і контингенту досліджуваних, відповідного вимогам щодо валідності та надійності результатів;

- планування, організації й психологічного супроводу впровадження результатів наукових досліджень в умови реальної професійної, навчальної, суспільної діяльності;

- визначати й пояснювати психологічні механізми формування, функціонування та розвитку психічних явищ, процесів, властивостей, виокремлювати причини та фактори, що диференціюють характер їх індивідуального функціонування та розвитку;

- досліджувати специфіку розвитку психічних явищ в нормі та патології з урахуванням вікових, статевих, гендерних, професійних, соціальних та інших розбіжностей, криз розвитку та факторів ризику;

у практичній діяльності:

здатність й готовність до:

- постановки прикладних завдань, планування й проведення прикладного дослідження у рамках вікової психології;

- розробки індивідуальних програм діагностики, профілактики, корекції та розвитку психологічних властивостей і станів, характеристик психічних процесів, різних форм діяльності індивідів і груп на основі інноваційних розробок;

- впровадження групових програм психогієни, профілактики, корекції та розвитку з метою активізації особистісного потенціалу, посилення працездатності та стресостійкості особистостей, розвитку їх професійних вмінь та здібностей, підвищення рівня їх психологічного благополуччя;

- формулювання обґрунтованих психологічних рекомендацій прикладного профілю на основі отриманих результатів теоретичних і прикладних досліджень;

- розробки нових засобів впливу на міжособистісні й міжгрупові відносини, стосунки суб'єкта з реальним світом, процес особистісного зростання;

- організації роботи психологічної служби в певній сфері діяльності суспільства;

- виконання математичних та комп'ютерних обчислень, що мають відношення до психічних явищ, використовуючи належне програмне забезпечення та знання, як відображати, аналізувати й інтерпретувати результати;

у педагогічній діяльності:

здатність й готовність:

- здійснювати експертну оцінку прийомів, стратегій, технологій навчально-виховного процесу за критеріями адекватності, оптимальності та ефективності, визначати проблеми організації та впровадження заходів навчально-виховного процесу;

- брати участь в розробці нових програм і вдосконаленні навчальних курсів за психологічними дисциплінами;

- здійснювати підготовку й проведення різних форм організації навчальної діяльності з використанням сучасних методів активного навчання;

- до розвитку і саморозвитку системи професійно необхідних властивостей, комплексу педагогічних здібностей;
- здійснювати керування процесом написання дослідницьких робіт та науковою діяльністю обдарованої молоді;
- проводити просвітницьку діяльність серед населення з метою підвищення рівня психологічної культури суспільства.

У результаті освоєння дисципліни студент повинен:

знати:

- основи вікової психології: предмет, механізми, основні закономірності, принципи, методи і структуру науки, її сучасні теорії та концепції;
- загальні закономірності розвитку людини в онтогенезі: передумови, умови, чинники, рушійні сили, джерела психічного розвитку;
- особливості пізнавальних процесів, емоційно-вольової, мотиваційної сфер, індивідуально-психологічних характеристик людей різного віку.

уміти:

- застосовувати отримані знання з вікової психології в педагогіці для організації діяльності і спілкування особистості в різні вікові періоди, для створення умов, що сприяють конструктивному психічному розвитку людини;
- враховувати в навчально-виховному процесі сензитивні періоди формування певних психофізіологічних новоутворень;
- враховувати вікові особливості дитини в психолого-педагогічній роботі з нею;
- орієнтуватися на нормативи кожного вікового періоду у психодіагностичній та психокорекційній роботі;
- аналізувати витоки психологічних проблем індивіда в його онтогенезі.

володіти:

- основними знаннями та уміннями впроваджувати закономірності розвитку особистості на різних вікових етапах;
- навичками творчого узагальнення отриманих знань в письмовій та усній формі;
- прийомами ведення теоретичних дискусій, полеміки, ділових ігор.

демонструвати здатність і готовність до:

- застосовувати отримані знання на практиці та у професійній діяльності;

- здійснювати психодіагностичну та психокорекційну роботу, орієнтуючись на нормативи кожного вікового періоду;
- самостійного пошуку, аналізу виток психологічних проблем індивіда в його онтогенезі.

Методичні рекомендації до проведення лабораторних занять з дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)» розроблені відповідно структури та змісту робочої програми, навчальних, навчально-методичних посібників, монографій, наукових статей психолого-педагогічного напрямку, які є теоретичною та практичною опорою для студентів у вивченні дисциплін професійного спрямування.

Навчальний курс «Вікова психологія (з практикумом)» є базовим у підготовці майбутніх психологів. У межах курсу студенти отримують знання, уміння та навички необхідні для ефективної роботи з дітьми різних вікових груп, батьками, вчителями, вихователями. Компетенція в питаннях вікової психології дозволить майбутнім спеціалістам на високому рівні здійснювати просвітницьку, психодіагностичну, консультативну, корекційно-відновлювальну та розвивальну роботу.

ЗМІСТОВІ МОДУЛІ ТА ПЕРЕЛІК ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Предмет, задачі, методи вікової психології. Основні теорії та закономірності психологічного розвитку людини.

Лабораторний модуль:

1. Спостереження і вимоги до нього (2 години).
2. Складання поведінкового портрету за даними спостереження (2 години).
3. Метод самоспостереження (2 години).
4. Соціальний та емоційний розвиток немовляти (4 години).

Змістовий модуль 2. Психічний розвиток дитини від народження до шкільного віку. Характеристика основних досягнень дорослої людини.

Лабораторний модуль:

1. Комплексне дослідження дитини раннього віку (1-3 роки) (2 години).
2. Психологічні особливості дошкільника 3-5 років (2 години).
3. Комплексна діагностична програма визначення готовності дитини до навчання у школі (2 години).
4. Діагностика пізнавальної сфери молодшого школяра (2 години).
5. Діагностика психічного розвитку підлітка. Особливості морального розвитку у підлітковому та юнацькому віці (2 години).

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота студентів є невід'ємною складовою вивчення навчальної дисципліни. Вона здійснюється за такими **напрямами**:

- підготовка теоретичних питань до лабораторних занять;
- підготовка практичних завдань до лабораторних занять;
- робота над професійно-орієнтованими завданнями при підготовці до лабораторних занять (в тому числі планування і проведення досліджень; обробка результатів психологічних досліджень);
- підготовка звітів, за результатами виконання практичних та професійно-орієнтованих завдань (в тому числі тез і статей);
- підготовка усних виступів та безпосередні виступи (в тому числі захисти та презентації власної дослідницької роботи, а також презентація рефератів і тематичних повідомлень);

Підготовка до лабораторних занять передбачає структурно-методологічний аналіз досліджень, проведених іншими авторами, підготовка професійно-орієнтованих завдань до лабораторних занять передбачає планування і проведення досліджень; обробку їх результатів.

Алгоритм підготовки

1. Уважно прочитайте вимоги до виконання практичних (професійно-орієнтованих) завдань у змісті лабораторного заняття.

2. На основі плану визначте обсяг та зміст завдання; спосіб в який маєте його виконувати, необхідні методи, методики, техніки, матеріали.

3. Користуючись літературою, зазначеною у плані лекційного та семінарського заняття відповідної тематики ознайомтесь з проблематикою завдання. Проаналізуйте можливі складнощі, спробуйте усунути ризик їх виникнення самостійно, при відсутності такої можливості – зверніться до викладача лабораторного курсу.

4. Виконуйте завдання поетапно, дотримуючись плану. При виникненні складнощів звертайтеся до викладача.

За результатами проведеної роботи підготуйте звіт, орієнтуючись на вимоги прописані у плані лабораторного заняття.

Підготовка **звітів, за результатами виконання практичних завдань** має на меті оформлення результатів самостійної роботи студентів у презентабельному вигляді, їх узагальнення та систематизацію. Наявність письмового звіту з базових видів самостійної роботи є обов'язковою, оскільки є базовою підставою для оцінювання студентської роботи.

Алгоритм підготовки

1. Виконайте усі необхідні пункти з підготовки практичних (професійно-орієнтованих) завдань.

2. За результатами проведеної роботи підготуйте звіт, орієнтуючись на вимоги прописані у плані лабораторного заняття та загальні вимоги до письмових звітів.

3. Здайте звіт викладачу по завершенню лабораторного заняття (для студентів денної форми навчання).

4. Складіть звіти, зазначені у пункті «Вимоги до екзамену», по порядку в окрему папку та здайте їх у термін, вказаний викладачем (для студентів заочної форми навчання).

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПІДГОТОВКИ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема: Спостереження і вимоги до нього

Мета: ознайомлення з особливостями методу спостереження в рамках вікової психології, навчитися складати програму спостереження.

План заняття

1. Характеристика спостережень та його видів.
2. Визначення мети, об'єкту та ситуації спостереження.
3. Вибір ситуації спостереження.
4. Складання програми спостереження.
5. Технічна підготовка до спостереження.
6. Виконання вправ та їх інтерпретація.

Теоретична довідка

Спостереження визначається як цілеспрямоване сприймання психічного життя людини. Велика роль спостереження в розвитку й удосконаленні інших методів психології.

Систематичне спостереження дозволяє психологу поступово збагачувати дані про особливості поведінки людей, що відрізняються за результатами виконання тестових, експериментальних, анкетних методик.

По-друге, спостереження є одним з обов'язкових методів у структурі клінічних, амбулаторних досліджень, де не тільки доповнює картину обстежень, але дає більш точні дані для пояснень результатів, одержаних за допомогою інших методів.

По-третє, за допомогою спостереження вирішуються практичні задачі при переговорах, вирішенні конфліктів, тощо.

Сучасні дослідження виділяють наступні види спостережень:

Обґрунтування та класифікація	Види спостережень
Направленість	Самоспостереження. Об'єктивне спостереження.
Повнота	Суцільне. Вибіркове.

Позиція спостерігача	Включене. Не включене.
Форма запису	Фотографічне. Узагальнене. Інтерпретоване.
Обстеження	Формалізоване. Не формалізоване.

Мета, предмет, об'єкт та ситуація спостереження

Спостереження починається завжди з постановки мети. Це пов'язано з особливостями сприйняття, що є основним механізмом спостереження.

Можна дивитись і не бачити. Ціль спостереження стає засобом управління сприйняттям, що забезпечує вибірковість, бачення одних предметів і віднесення в фон інших. Мета допомагає з реального життєвого простору та часу вибрати те, що необхідно побачити.

У психологічних спостереженнях найбільш типовими є такі цілі:

- вивчення змістовних характеристик тих чи інших психічних явищ (визначення властивостей, що належать явищу);
- вивчення людей як носіїв тих чи інших психічних особливостей й зіставлення результатів спостереження даних конкретних осіб з визначеними ознаками;
- вивчення причин, що лежать в основі тих чи інших проблем у різних груп людей, за різними умовами діяльності та спілкування;
- вивчення особливостей поведінки, діяльності та спілкування людей, що мають різні психічні характеристики.

Наприклад, при спостереженні за грою дитини може бути поставлена різна мета: вивчити ініціативу – відсутність ініціативи, або емоції, що проявляються в грі, або ті предметні і соціальні дії, що використовує дитина, або взаємовідношення з іншими дітьми тощо.

Після визначення мети спостерігач визначає, що треба фіксувати, на що треба дивитись при вивченні цікавого для нас явища, тобто визначити предмет спостереження.

До предмету спостереження відноситься поняття про досліджуване явище, характеристика різновидів його проявів,

особливостей, закономірностей протікання, форми існування, особливості досліджуваної групи.

Слід познайомитись в літературі з методами або методиками, в яких вже виділені ознаки цього психічного явища, що складає об'єкт спостереження.

Вибір об'єкта спостереження, що розкриває психічну сутність явища, що спостерігається, його інтерпретація та розуміння залежить від концептуального підходу до предмету спостереження. У психології багато явищ трактують з різних теоретичних позицій.

Вибір ситуації спостереження

Психічні явища можуть мати як ситуативний, так і стійкий характер, тому треба, згідно мети спостереження визначити, чи будуть ситуації варіювати та схоплювати всі можливі їх різноманітності, чи спостереження буде здійснюватися в багаторазово повторній ситуації.

У першому випадку треба визначити ті ознаки психічних явищ, які мають стійкий, не ситуативний характер, в другім – ті, що обумовлені вибраною ситуацією.

Наприклад. У дослідженнях Є. Клімова проводилось спостереження за стилем професійної діяльності прядильниць, які мають різний тип темпераменту. У ньому:

метою спостереження було вивчення стилю професійної діяльності;

предметом – темперамент як динаміка і тонус психомоторики, що проявляються при виконанні прядильницями трудових операцій;

об'єкт – маршрути переміщень прядильниць при обслуговуванні своєї ділянки.

Ситуація спостереження – початок і кінець робочого дня, робочого тижня протягом часу в кожний з цих періодів. Всі визначені нами параметри входять до програми спостереження.

Програма спостереження

1. Сформулювати та записати мету спостереження та предмет дослідження.

2. Визначити об'єкти, які будуть фіксуватися при спостереженні, всі їх виписати та впевнитися в можливості через них пізнати психологічний феномен.

3. визначити й описати ситуації, в яких будуть проводитися спостереження.

4. Установити часові межі спостереження та скласти його графік.

5. Визначити форму реєстрації об'єктів спостереження й оцінити можливість зіставлення фактів одержаних в різних ситуаціях, в різний час, різними спостерігачами.

Технічна підготовка до спостереження

- 1) Заготовити реєстраційні листи (бланки, схеми);
- 2) точно знати, в якій формі будуть вестись записи;
- 3) перевірити належність записуючих засобів;
- 4) продумати ситуацію включення в спостереження;
- 5) визначити місце, з якого найкраще буде бачити те, що цікавить;
- 6) співвіднести графік спостережень з ходом реального життя тих, що спостерігають.

Хід роботи

Завдання 1. По записам спостереження визначити його мету, вид і форму реєстрації.

З роботи Леонов А.А., Лебедев В.И. Восприятие пространства и времени в космосе. – М. : Наука, 1968. – С. 73.

1 день. Перед першим стрибком хвилювання зразу ж після одягання парашута. В цей час був стривожений і мало розмовляв, що зовсім не характерно для нього. Жестикуляція була бідною, мова приглушена. Після здійснення стрибка настрої підвищених, але напруга спостерігається ще протягом часу.

2 день. Перед другим стрибком був менше напруженим. Жартував, але напруга ще давала про себе знати.

4 день. Зробив стрибок з затримкою розкриття парашута на 10 сек. Відокремившись від літака, прогнувся й забезпечив стійке положення тіла. Відкрив парашут через 10,2 сек. За час парашутування дії були правильними. Перед приземленням розвернувся в підвісний системі по вітру. Після приземлення настрої підвищився.

6 день. На старті перед посадкою в літак був, як звичайно, спокійним і благодушним. Багато шуткував та розмовляв з медиками. Після стрибка настрої був відмінним. Як завжди, проявляв гумор.

14 день. Зробив заключний стрибок першого етапу парашутної підготовки з 50-секундною затримкою розкриття парашута. На старті перед вилітом держався вільно. Дуже добре оволодів тілом у вільному падінні. Відкрив парашут через 50,2 сек. Після стрибка мав піднесений настрій.

Завдання 2. На основі довготривалих спостережень за спортсменами професор А.Ц. Пуні зробив такі висновки: «Сильное предстартовое возбуждение наряду с мышечной скованностью может сопровождаться общим двигательным возбуждением, чаще всего выражающемся в повышении привычного темпа движений и речи. Спортсмен суетится, беспричинно торопится, хотя и делает все заранее, без всяких оснований боится опоздать к старту. Для овладения самостоятельным контролем за темпом движений и речи существуют разнообразные упражнения, общие принципы которых состоят в следующем: 1) тренировать плавность и медлительность движений; 2) чередовать в тренировке быстрый и медленный, плавный и резкий темп; 3) так организовать жизнь, чтобы обстоятельства не вынуждали спешить».

На основі цього висновку зробіть спробу встановити:

- а) що було об'єктом спостереження?
- б) яка ціль спостереження?
- в) в яких ситуаціях велось спостереження?

Завдання 3. До якого виду відноситься спостереження Л.М.Толстого, описане в його творі «Крейцера соната»? «И вдруг меня охватила страшная злость к ней, какой я еще никогда не испытывал. Мне в первый раз захотелось физически выразить эту злость. Я вскочил и двинулся к ней. Дав ход своему бешенству, я упивался им, и мне хотелось еще что-нибудь сделать необыкновенное, показывающее высокую степень моего бешенства. Мне страшно хотелось бить, убить ее, но я знал, что этого нельзя, чтобы все-таки дать ход своему бешенству – схватил со стола пресс-папье и швырнул его оземь мимо нее. Я очень хорошо целил мимо».

Домашнє завдання

За схемою провести спостереження за дітьми дошкільного віку (4-6 років). Мета: визначити індивідуальні особливості контактів дітей з незнайомими дорослими. Ситуація: перше знайомство.

Відношення дітей до дорослого	Ступінь активності дорослого		
	Не пропонує спілкування	Виражає схильність до спілкування	Пропонує спілкування
Індиферентне. Орієнтовна реакція. Пасивне очікування. Позитивне емоційне відношення. Активний пошук контактів. Мовні контакти. Невербальні контакти. Активне стимулювання контактів. Інші особливості.			

Аналіз та інтерпретація результатів спостереження

Виділіть індивідуальні особливості дітей при установленні контактів з дорослими по кожній з намічених ліній, узагальнюючи результати своїх багаторазових спостережень або результати різних спостерігачів по відношенню до якоїсь однієї дитини.

Контроль за результатами дослідження проводиться на наступному занятті.

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вчз за

- напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
  3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
  4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
  5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема: Складання поведінкового портрету за даними спостереження

Мета: навчитися складати «поведінковий портрет» дорослої особистості з метою наступної ідентифікації його з досліджуваним.

ПЛАН

1. Загальні відомості про польове спостереження.
2. Основні лінії спостереження і параметри «поведінкового портрету».
3. Фіксація даних спостереження.

Хід роботи

Завдання 1. Загальні відомості про польове спостереження.

Про польове спостереження говорять, коли останнє проводиться в природних умовах, у реальній життєвій ситуації, у безпосередньому контакті з досліджуваним об'єктом.

Польове спостереження характеризується як спостереження якісного типу і використовується в рамках дослідження, пов'язаного з невеликою за розміром вибіркою.

Як правило, польове спостереження є включеним або не включеним. Це означає, що спостерігач в тій чи іншій мірі є залученим в ті ж події, що й об'єкт спостереження, знаходиться в контакті з ним і приймає участь в його діяльності.

Як засіб збору інформації польове спостереження дозволяє отримати обґрунтовані і стійкі дані. Цьому сприяє послідовне слідування спостерігачем двох основних правил:

- спостерігати за одним і тим же об'єктом у різноманітних ситуаціях (нормальних і стресових, стандартних і незвичайних);
- не змішувати опис подій з їх інтерпретацією.

Надійність отриманих результатів значно збільшується за рахунок використання перехресного спостереження, коли декілька різних спостерігачів одночасно досліджують один і той же об'єкт, а потім співставляються дані, а також оцінки і інтерпретації подій.

При спостереженні за дорослою людиною зростає вірогідність того, що присутність спостерігача може вплинути на її поведінку і змінити її. Тому в даній ситуації краще використовувати приховане за формою спостереження.

На основі даних спостереження в різноманітних життєвих ситуаціях складають психологічний опис поведінки людини – «поведінковий портрет».

Приклад поведінкового портрету за поведінкою хворого з враженими лобними долями головного мозку (С. Я. Рубінштейн):

«Доступен, словоохотлив, безметежно весел. Беспрекословно подчиняється режиму госпиталю, но если товариш предлагает какое-то мероприятие, нарушающее режим, точно также беспрекословно следует за ним. По просьбе товарищей играет на балалайке, напекает, но будучи предоставлен самому себе, долго бездеятельно сидит молча.

По назначению врача больной К. начал работать в мастерских трудовой терапии. Охотно брался за любую, даже самую тяжелую работу. Однако, выполняя любые отдельные задания, К. никогда не интересовался результатами своей работы в целом, не заботился о качестве своей работы, не огорчался, если товарищ или инструктор по труду сердился из-за небрежной работы.

... В то время как все раненые в дни выписки из госпиталя беспокоились о своей дальнейшей судьбе, К. оставался совершенно равнодушным и легко менял решения под влиянием внешних обстоятельств: сначала он собирался поехать к своему дяде, потом охотно согласился на предложение соседа по палате поехать к нему в гости, затем также без колебаний согласился остаться в госпитале на должности санитаря.

.....Больной мог хорошо работать только при постоянном руководстве им. При этом он был неизменно послушен, добродушен, чем вызывал искреннюю симпатию окружающих его

людей. Но при малейшей самостоятельности вновь и вновь обнаруживалась неправильность его поведения».

У даному індивідуальному «портреті» виявлені загальні риси, характерними хворим з враженими лобними долями головного мозку – нездібність цілеспрямовано керувати своєю поведінкою.

Завдання 2. Основні лінії спостереження і параметри «поведінкового портрету».

Складність предмету спостереження, аналіз за допомогою польового спостереження різноманітних аспектів поведінки дорослої особистості в її різноманітних формах вимагає відмовитися від наперед установленної чіткої системи категорій і одиниць спостереження, які характерні при систематизованому спостереження. Вона може бути недостатньо гнучкою для адекватного опису індивідуальної поведінки особистості, яка спостерігається.

В якості такого загального плану нестандартизованого спостереження пропонуються основні параметри «поведінкового портрету». До них відносяться:

- окремі особливості зовнішнього вигляду, які мають значення для характеристики особисті, за якою спостерігають (стиль одягу і зачіски, наскільки він прагне в своєму зовнішньому вигляді «бути таким, як усі» або виділятися, привертати до себе увагу). Які елементи поведінки це підтверджують, в яких ситуаціях?

- пантоміміка (осанка, особливості ходи, жестикуляція, загальна скованість, чи, навпаки, свобода рухів досліджуваного);

- міміка (загальний вираз обличчя, стриманість, виразність міміки, в яких ситуаціях міміка буває особливо живою, в яких – скованою);

- мовна поведінка (мовчазність, балакливість, багатомовність, лаконізм; стилістичні особливості, зміст і культура мови; інтонаційне багатство, включення в мову пауз, темп мови);

- поведінка по відношенню до інших людей – положення в колективі і відношення до цього, засіб встановлення контакту, характер спілкування (ділове, особистісне, ситуативне, співробітництво, егоцентризм), стиль спілкування (авторитарний, з орієнтацією на співрозмовника, з орієнтацією на себе), позиція в спілкуванні (активна, пасивна, агресивна, прагнення до домінантності); протиріччя в поведінці – демонстрація

різноманітних, протилежних за змістом засобів поведінки в однотипних ситуаціях (в яких?);

- поведінкові прояви ставлення до самого себе (до своєї зовнішності, недолікам, перевагам, можливостям, до власних особистих речей);

- поведінка в психологічно значимих ситуаціях (при виконанні завдання, в ситуаціях конфлікту);

- поведінка в основній діяльності (навчанні);

- приклади характерних індивідуальних вербальних штампів, а також висловлювань, які характеризують кругозір, інтереси, життєвий досвід.

Приклад:

«Віктор К. відрізняється від інших учнів класу крайньою лінійно і несамостійністю в усіх своїх судженнях, поглядах і відношеннях. В усіх розмовах, сварках він багато разів змінює свою думку, приймає то одну, то іншу сторону, і умовити його в будь-чому неважко... За всією змінністю у Віктора чітко проходить одна лінія, одне бажання: бути серед сильних, належати до тієї групи, з якою рахуються, завоювати повагу і увагу сильних. Тому в будь-якій сварці Віктора ніколи не цікавить зміст справи. Він завжди приймає бік сильнішого, а якщо у ході конфлікту починає перемагати інший, Вітя переходить на його бік, якщо співвідношення сил знову змінюється, він може ще раз змінити своє рішення. Те ж саме проявляється в бійках: він завжди на боці сильного проти слабкого. По цій же причині Віктор намагається бути біля вчителів, дорослих, намагається привернута на себе увагу.

.....і в школі, і вдома Віктор розповідає як його всі бояться, який він неперевершений. У дійсності ж Віктор веде себе дуже підлабузо, особливо в групі Валерія Б., де він намагається більше всього показати себе, завжди підсміюється і намагається щось вставити про свої перемоги. Але коли Юра К. організував однокласників проти Валерія і його компанії і коли хлопчики проробляли Валерія, Вітя також виступив проти нього.....».

Завдання 3. Фіксація даних спостереження.

У тому випадку, коли польове спостереження є довгим за часом і не стандартизованим за формою, традиційним засобом фіксації даних є *щоденник спостереження*.

Щоденник спостереження представляє собою спеціальні записи спостерігачем фактів з життя досліджуваного, які відповідають

ряду особливих вимог. Будь-яке явище, яке спостерігається повинно бути зафіксовано в такому виді, в якому воно існує як дещо реальне. Записи спостереження повинні виконувати функцію фіксуючого засобу, зберігати «ту точність і повноту спостереження, без котрих неможливе обґрунтоване функціональне інтерпретування.

На основі записів М.Я. Басового було запропоновано розрізнати три головних засоби словесної фіксації поведінки: *інтерпретуючий запис, узагальнюючо-описовий запис, фотографічний запис.*

Нерідко спостерігач вимушений перероблювати матеріал спостереження, сумуючи і узагальнюючи однорідні дані або в самий момент спостереження, або через деякий час, і, таким чином в щоденнику головним чином використовується узагальнюючо-описовий та інтерпретуючий запис. Таким чином, в умовах прихованого включеного спостереження щоденник пишеться по пам'яті. Однак при деяких фактах, які залишаються в силу своєї яскравості чи інших причин дуже яскраві сліди, відтворюється спостерігачем відносно фотографічно, без обробки. У деяких випадках представляється можливість фіксувати дані спостереження в щоденнику безпосередньо під час спостереження, використовуючи при цьому фотографічну форму запису. Подібні записи є дуже цінними, оскільки виступають в якості поперечних зрізів процесу поведінки. Таким чином, необхідно використовувати комбінований тип запису (як по пам'яті, так і безпосередньо під час спостерігання процесу поведінки).

У щоденнику спостереження повинна знаходитися та ситуація, у котрій проходить поведінка, за якою спостерігають. Кожний запис в ньому містить деяке введення, яке дозволяє краще зрозуміти ту поведінку, котра стала предметом фіксації. Наприклад, запис присвячений поведінці досліджуваного під час учбового заняття. Введення до нього складає вказівку на те, в якому ряду сидить досліджуваний, є для нього це місце постійним або випадковим.

У процесі спостереження необхідно намагатися розширити спостереження за «фоном», на якому розгортається поведінка, але так, щоб спостереження за останнім не приносило шкоди.

Аналізуючи структуру процесу спостереження, О. П. Болтунов виділяє наступні компоненти акту спостереження:

- увага, яка направлена на той чи інший аспект;
- аналіз і синтез при спостереженні;

- опір на знання або припущення;
- судження.

Завдання для самостійної роботи

Провести спостереження за однокурсниками використовуючи схему перехресного спостереження.

Кожний студент отримує карточку з прізвищем тієї людини, поведінку якої він повинен описати, таким чином кожному стає відомим тільки власний об'єкт спостереження.

Студенти спостерігають за своїми досліджуваними, фіксують якомога більше інформації для створення «портрету»; спостереження повинно за можливістю охопити поведінку досліджуваного в різноманітних ситуаціях, освітити його з різних сторін. Спостерігач слідує приховано, тактично. Результати спостереження фіксуються в щоденнику спостереження, котре ведеться у відповідності з вимогами до нього.

Перед задачею власного спостереження спостерігачі перехресного спостереження обмінюються результатами та розмірковують про співпадання та розбіжності у дослідженнях.

Оформлення звіту

1. Введення. Коротко записується задача роботи.
2. Методика. Записуються засоби збору матеріалу для створення «портрету», порядок спостереження за досліджуваним і фіксація даних в щоденнику.
3. Результати. Приводиться власний «портрет» досліджуваного, а також ще один того ж досліджуваного, який проводиться іншим спостерігачем.
4. Обмірковування результатів. Проводиться порівняльний аналіз двох портретів одного і того ж досліджуваного, які запропоновані двома різними спостерігачами, одним із яких є автор звіту. Окремо розглядаються типи ознак, які визивають розбіжності у цих спостерігачів, і можливі їх причини. Обмірковуються особливості методики польового не стандартизованого спостереження, допущені помилки, можливі засоби покращення якості даних спостереження. Зокрема, необхідно вказати, упізнав чи досліджуваний, що за ним спостерігають, і якщо впізнав, то в чому була помилка спостерігача, котра привела до цього.
5. Висновки. Коротко формуються висновки, які отримані при обмірковуванні результатів, а також відповіді на питання, які сформувані в якості задач роботи.
6. До звіту прикріплюється щоденник спостереження.

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів внз за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 3

Тема: Метод самоспостереження

Мета: ознайомлення з особливостями методу самоспостереження в рамках вікової психології, навчитися складати програму самоспостереження.

План заняття

1. Поняття інтроспекції як процесу самоспостереження.
2. Значення інтроспекції як необхідного засобу для набуття матеріалу та якісних понять психології.
3. Інтроспекція – як інтерпретатор всіх об'єктивних даних спостереження та експерименту.

4. Роль розумового експерименту в набутті евристичного значення інтроспекції.

5. Відмінності в розумінні понять «інтроспекція» та «рефлексія».

6. Предмет психологічного інтроспективного опису.

7. Загальна нормативна умова для інтроспекції і спостереження.

8. Умови для інтроспективного сприймання.

9. Значення і роль експериментального методу для самоспостереження. Методика дослідження інтроспективних вищих розумових процесів.

10. Шляхи розвитку інтроспекції у майбутньому.

Хід роботи

Завдання 1. Дослідження вікової динаміки переживань за допомогою самоспостереження

Стимульний матеріал (роздається на лабораторному занятті) – малюнки – людина в різні вікові періоди свого життя.

Інструкція

Перед вами зображення однієї і тієї ж людини в різні вікові періоди її життя.

1. Побудуйте монологічне висловлювання, що характеризує психічну реальність людини з позиції кожного віку.

2. В цьому висловлюванні вкажіть вік персонажу (використавши карту психічної реальності).

3. Запишіть ваші висловлювання, відмітьте, які зміни і в яких модальностях найбільш суттєво характеризують вікові особливості психічної реальності.

4. Інтерпретуючи результати, використовуйте поняття про стабільні та нестабільні якості психічної реальності.

Завдання 2. Організація самоспостереження.

Стимульний матеріал малюнок однієї людини певного віку в різних станах.

Інструкція

Подивіться уважно на ці малюнки. Дайте повний самозвіт про те, які думки пов'язані у вас з кожним малюнком, які почуття викликає у вас кожний малюнок.

Проаналізуйте дані свого самозвіту з точки зору співвідношення думок, що виникли у вас і почуттів вашої особистої Я-концепції.

Завдання 3. Дослідження процесу самоспостереження

Для того щоб зрозуміти самого себе, виявити зміст певного етапу у вашому житті, особливості вікової ідентифікації, використайте наступні питання і складіть хронологічну таблицю вашого життєвого шляху.

1. У якій сім'ї ви народилися? Як пройшло ваше дитинство? Як члени вашої родини ставилися одне до одного?

2. Які ваші самі ранні спогади?

3. Що вам подобалося і що не подобалося у школі? Як у цей час склалися ваші стосунки з батьками? Хто були вашими друзями? Чим ви цікавилися і що думали про майбутнє життя?

4. Що змінилося коли ви подорослішали? Як обирали професію? Яким чином ви проводили вільний час?

5. Що уявляється вам найбільш цікавим і важливим? Які ваші життєві плани?

Основні дати	Події	Переживання

Завдання 4. Читання тексту

Як можна швидше прочитайте текст про себе:

«Диди встала позже, чем обычно, – было уже за полдень, что-то напевала и расчесывала перед зеркалом непослушные мальчишеские кудри. На ней была любимая черная пижама; корсаж слегка стянут переплетом шнура и разрезан до пояса, и сквозь черный переплет – розовое. В этом костюме и с подрезанными волосами – девочко-мальчик – она была как средневековый паж: из-за таких строгие дамы легко забывали рыцарей и так охотно выкидывали веревочную лестницу с балкончика башни».

1. Закрийте прочитаний текст. Згадайте, яка логічна і граматична помилки були в ньому допущені. Запишіть їх.

2. Прочитайте ще раз. Знайдіть ці помилки, поясніть, чому ви їх (помітили) не помітили при першому читанні.

Контрольні запитання

1. Яка роль надається методу експерименту в інтроспекції? У чому вона полягає?

2. Як одержуються інтроспективні показники від досліджуваного?

3. В якому виді можливе інтроспективне сприйняття переживань?

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів внз за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 4-5

Тема: Соціальний та емоційний розвиток немовляти

Мета: визначити психологічні механізми становлення перших надійних відношень прихильності між немовлям та дорослою людиною.

На протязі життя більшість людей залучені у значимі для них міжособистісні відношення.

Перший, найбільш важливий зв'язок устанавлюється між немовлям та матір'ю або людиною, що піклується дитиною.

Ці перші відношення прихильності визначаються сильною взаємозалежністю, інтенсивними взаємними почуттями та життєво-важливими емоційними зв'язками.

Цей процес, в ході якого немовля переходить від невиразного усвідомлення світу до установаження відношень довіри з тим, хто піклується ним, проходить декілька послідовних фаз, які започатковують фундамент майбутнього розвитку дитини, його відношень з ровесниками, родичами, іншими дорослими. Ненадійні прив'язаності можуть обмежувати почуття свободи та здібності дитини досліджувати навколишній світ, нові місця, події, незнайомих людей.

Хід роботи

Завдання 1. Установаження інтерактивного зв'язку. Спостереження емоційного спілкування між одним з батьків та дитиною.

Задача: повторити експеримент Е. Троніка «Кам'яне обличчя».

Суб'єкти взаємовідношень: немовля (3-7 місяців) та його батьки (мати або батько).

I етап. Ведіть спостереження за тим, як дитина та її мати (батько) грають, взаємодіють.

Знайдіть відповіді на питання:

1. Хто є ініціатором взаємодії?
2. Як немовля сигналізує про те, що йому необхідно відпочити від активних дій?
3. Як батько (мати) пристосовується до темпераменту та стилю поведінки дитини?

II етап. Попрохайте матір (батька) дитини змінити свою поведінку: на протязі 3-4 хвилин не реагувати емоційно на дії дитини, придати обличчю індиферентного виразу.

1. Чи помітили ви будь-які зміни у поведінці немовляти?
2. Що ці зміни, по-вашому, мали б означати?

Після закінчення експерименту скажіть батькам, щоб він (вона) продовжили перервану гру з дитиною і якомога швидше заспокоїли її.

Завдання 2. Спостереження особливостей сформованості інтерактивних зв'язків між дитиною 2- років та її батьками.

Проведіть спостереження за грою дитини 2-років та одним з її батьків і знайдіть відповіді на такі питання:

1. Чи мають місце будь-які форми направленої участі або орієнтації дитини на опорні (еталонні) сигнали, що подаються батьками?
2. Як батьки структурують соціальну ситуацію?
3. Як дитина реагує на слабкі сигнали батьків: погляди, посмішку, нахмурені брови?

4. Як дитина реагує на сильні сигнали батьків:окрики, вказівки або команди?

Проаналізуйте ситуації і зробіть висновок про те, наскільки ваші спостереження співпадають з даними наукових досліджень. Результати спостережень та їх аналіз оформіть у вигляді звіту.

Завдання 3. Ступінь прихильності дитини до дорослого.

Мета: дати оцінку якості прив'язаності у системі мати-дитина.

*Суб'єкти спілкування:*мати, дитина (12-18 місяців).

Матеріал: тест «Незнайома ситуація» (автор Мері Ейнсворт).

Місце спостереження незнайома для дитини ігрова кімната з безліччю іграшок.

Метод: експеримент.

Хід експерименту

Епізод	Подія, явище.	Змінні, що спостерігаються (дії дорослого)	Дії дітей
1.	Експериментатор проводить матір з дитиною в кімнату для ігор, а потім покидає їх.		
2.	Мати (батько) сидить, а дитина грається іграшками.	Мати як безпечне укриття.	
3.	Заходить незнайома людина, сідає поруч з матір'ю і розмовляє з нею.	Реакція на незнайому людину.	
4.	Мати виходить з кімнати, незнайомиць реагує на дитину, заспокоює її, якщо вона занепокоєна.	Тривога відокремлення.	
5.	Мати повертається, намагається приглубити дитину, якщо це необхідно; незнайомиць виходить.	Реакція на возз'єднання.	
6.	Мати виходить з кімнати, дитина залишається на одинці з собою.	Тривога відокремлення.	
7.	Входить незнайомиць і намагається заспокоїти дитину.	Здібність піддаватися утізі з боку незнайомця.	
8.	Мати повертається;намагається заспокоїти дитину, якщо виникла необхідність та знову зацікавити іграшками.	Реакція на возз'єднання.	

Кожен епізод може тривати близько 3 хвилин. Час розлучення матері та малюка може бути зменшено, якщо розлука спричиняє страждання.

Можливі дії дітей у перемінних, що спостерігаються:

1. Дослідження ігрової кімнати, предметів, іграшок в ній;
2. Орієнтування та переміщення дитини по кімнаті (погляди, локомоції, приближення, віддалення до другої людини);
3. Прояви інтересу до іграшок та оволодіння ними;
4. Прояви емоцій: спокій, невимушеність – страх, тривога в різних формах прояву (вербальні та невербальні);
5. Сигналізуюча поведінка (плач, посмішка, голосові сигнали).

За результатами аналізу дій дитини у 8 епізодах експерименту виділити тип прихильності дитини до матері (за Ейнсворт).

1 тип – надійна прихильність. Діти легко відходять від матері, вивчають простір кімнати, предмети, іграшки, виявляють зацікавленість, незалежність, фантазію; здібність до сумісної поведінки.

2 тип – ненадійна прихильність унікаючого типу. Дитина уникає матері після її повернення, дуже сердиться; непокоїться, виявляє недостатню активність.

3 тип – ненадійна прихильність амбівалентного типу. Неспокійний, недостатньо активний. Після повернення матері, кидається до неї, вимагаючи від неї ласки, і одночасно відштовхує її, коли вона намагається малюка приголубити.

4 тип – ненадійна прихильність дезорганізуючого типу.

Дитина демонструє суперечливі форми поведінки аномального типу: розгойдування, тягання себе за волосся, ритмічні рухи, ногами й руками без будь-якої мети, гримаси, тощо.

Контрольні питання

1. Поясніть чому тест «Незнайома ситуація» використовують для оцінки прихильності дитини до основної особи, що піклується нею?

2. Як прояви чуттєвості з боку тих, хто знаходиться біля дитини, впливають на розвиток «прив'язуючої» поведінки?

3. Яку роль відіграють «створення підтримуючих конструкцій» в структуруванні взаємодій «мати-дитина»?

4. Назвіть основні фактори, що впливають на якість відношень між немовлям і дорослим, що ним піклується.

5. Покажіть, як зайнятість батьків відбивається на догляді за дитиною та її психоемоційному розвитку.

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г. С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вчз за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема: Комплексне дослідження дитини раннього віку (1-3 роки)

Мета: 1) ознайомити студентів з основними показниками психічного розвитку дитини у віці немовляти та раннього віку; 2) формувати вміння застосовувати для діагностики психічного розвитку дитини – Шкалу оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів та – Шкалу оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років (15 – 36 місяців).

Теоретична частина

1. Особливості розвитку емоційної сфери немовлят.
2. Розвиток пізнавальних процесів.

3. Особливості розвитку моторики.
4. Особливості розвитку емоційної сфери у ранньому віці.
5. Розвиток пізнавальних процесів.
6. Особливості розвитку моторики у ранньому віці.

Хід заняття

Завдання 1. Проведення дослідження: спостереження за дитиною та бесіда з батьками на виявлення основних досягнень у розвитку моторики, сенсорної діяльності, емоційно-соціального розвитку, мовлення. Заповнення таблиці – Шкала оцінки психічного розвитку досліджуваної дитини (ППП).

Завдання 2. Підготовка анкети досліджуваної дитини та заповнення таблиці – Шкала оцінки психічного розвитку досліджуваної дитини (ППП). Виконайте аналіз отриманих результатів дослідження за схемою:

1. Визначення ступеня психічного розвитку дитини та гармонійності розвитку: знаходження показників календарного віку (КВ), віку психічного розвитку (ВР), коефіцієнта розвитку (КоР).

2. Порівняння загального психічного віку дитини з хронологічним віком (*За якими показниками психічний вік випереджає хронологічний? Наскільки випереджає? За якими показниками психічний вік нижчий хронологічного віку? Наскільки нижчий?*).

Завдання лабораторного заняття виконується відповідно алгоритму роботи над професійно-орієнтованим завданням.

Анкета досліджуваної дитини

Прізвище та ім'я дитини	
Дата народження	
Батько (вік, професія)	
Мати (вік, професія)	
Брати і сестри (вік)	
Особливості під час вагітності матері	
Особливості при народженні дитини	
Вага і зріст при народженні	
Годування	
Поява зубів	
Сон	
Переважаючий емоційний стан	
Де виховується дитина (сім'я, ясла, дитячий будинок) і відколи	
Хто доглядає дитину	
Додаткові відомості	

Шкала оцінки психічного розвитку у віці від 4 до 52 тижнів

Шкала оцінки психічного розвитку у віці від 4 до 52 тижнів складена з 13 поділок, які відповідають мікроперіодам розвитку дитини; одна поділлка охоплює 4 тижні і показує певний рівень психічного розвитку: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52 тижні.

Кожна поділлка складається з чотирьох показників, які стосуються чотирьох головних аспектів психіки у віці немовляти: моторики, сенсорної діяльності, емоційно-соціального розвитку, мовлення. Ці показники перебувають у точно встановленому порядку: 1 – моторика (М), 2 – сенсорна діяльність (Д), 3 – емоційно-соціальний розвиток (ЕС), 4 – мовлення (МВ).

Шкала оцінки психічного розвитку дитини від 4 до 52 тижнів

Прізвище та ім'я _____ Вік _____

Тижні	Показники психічного розвитку			Відмітки про наявність показника розвитку
52	4	МВ	Вимовляє 4-5 осмислених слів	
	3	ЕС	Радіє, виконавши завдання	
	2	Д	Ставить 2 кубики один на другий	
	1	М	Ступає самостійно або спираючись	
48	4	МВ	Спроби вимовляти перші слова	
	3	ЕС	Незадоволено реагує на заборону	
	2	Д	Самостійно п'є з чашки	
	1	М	Стоїть без опори	
44	4	МВ	Звуконаслідування	
	3	ЕС	Радіє при імені прийомної людини	
	2	Д	Кладе кубики або м'яч у коробку	
	1	М	Йде, спираючись на щось рухоме	
40	4	МВ	Виконує словесні завдання	
	3	ЕС	Радіє при похвалі – Молодець!	
	2	Д	По-різному грається з різними іграшками	
	1	М	Ходить, тримаючись за руку	
36	4	МВ	Наслідуючи, вимовляє склади	
	3	ЕС	Робить – до побачення рукою	
	2	Д	Стукає одним кубиком по іншому	
	1	М	Переступає то в один, то в інший бік	

32	4	МВ	Шукає предмет очима у відповідь на запитання	
	3	ЕС	Радіє, граючись у – жмурки	
	2	Д	Наполегливо дістається до іграшки	
	1	М	Встає, тримаючись за опору	
28	4	МВ	Вимовляє довгі звукосполучення	
	3	ЕС	Радіє приємній людині	
	2	Д	Тривалий час грається іграшкою	
	1	М	Намагається самостійно сісти	
24	4	МВ	Вимовляє випадкові звукосполучення	
	3	ЕС	Вдивляється в своє відображення у дзеркалі	
	2	Д	Сама бере іграшку і грається	
	1	М	Спроби повзати	
20	4	МВ	Розрізняє голос, інтонацію, з якою до неї звертаються	
	3	ЕС	По-різному реагує на знайомих і незнайомих людей	
	2	Д	Хапає подану іграшку і затримує її	
	1	М	Перевертається зі спини на живіт	
16	4	МВ	Вимовляє різноманітні звуки	
	3	ЕС	Сміється вголос, коли з нею пустують	
	2	Д	Намагається дістати іграшку, що висить	
	1	М	Повертає голову на звук	
12	4	МВ	Агукає частіше і тривалий час	
	3	ЕС	Реагує поживавлено при розмові	
	2	Д	Слідкує за предметами, які рухаються	
	1	М	Тримає голову, упирається ногами	
8	4	МВ	Вимовляє тихі голосні та горлові звуки	
	3	ЕС	Усміхається, коли до неї говорять	
	2	Д	Слідкує поглядом за рухомим предметом	
	1	М	Тримає голівку, коли взяти на руки	
4	4	МВ	Виявляє неясні звуки та вигуки	
	3	ЕС	Вдивляється в людину, нахилену над нею	
	2	Д	Здрігається і вслуховується в сильний звук	
	1	М	Тримає голову короткий час	

Шкала оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років (15-36 місяців)

Шкала оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років (15-36 місяців) складається з чотирьох поділок для другого року і двох для третього. Кожна поділка включає 6 показників (відповідно до шести сторін психічного розвитку); 4 поділки для другого року – 15, 18, 21, 24 місяці – охоплює по три місяці і кожний показник має величину $\frac{1}{2}$ місяця. Для третього року шкала оцінки психічного розвитку побудована з двох поділок, які охоплюють по 6 місяців – 30 та 36 місяців; кожний показник має величину 1 місяць. Шість показників шкали для 1-3 років підпорядковані так: моторика (М), уміння (У), навички (Н), образотворча діяльність (О), емоційно-соціальний розвиток (ЕС), мовлення (М).

Шкала оцінки психічного розвитку дитини від 1 до 3 років

Прізвище та ім'я _____ Вік _____

Тижні	Показники психічного розвитку			Відмітки про наявність показника розвитку
36	6	МВ	Може зв'язно переказати простий випадок або оповідання	
	5	ЕС	В іграх відображає навколишнє життя і «входить» у роль	
	4	О	Малює кульку, яблуко та інше	
	3	Н	Самостійно роздягається і роззувається	
	2	У	Вставляє п'ять кубиків один в один	
	1	М	Сходить і спускається східцями без опори	
30	6	МВ	Ставить різноманітні запитання	
	5	ЕС	Можна впевнити словами відмовитись від чогось	
	4	О	Креслить криву замкнену лінію	
	3	Н	Систематично сповіщає про фізіологічну потребу	
	2	У	Розстібає три гудзики	
	1	М	Бігає значно краще	

24	6	МВ	Ставить перші запитання	
	5	ЕС	Вступає в контакт з іншими дітьми	
	4	О	Наслідуючи, креслить вертикальні і горизонтальні лінії	
	3	Н	Регулює свої фізіологічні потреби – майже не мочить штани	
	2	У	Перегинає надвоє аркуш паперу	
	1	М	Сходить і спускається східцями, тримаючись за поручні	
21	6	МВ	Може назвати п'ять зображень на картинці	
	5	ЕС	Звертається за допомогою до дорослого, коли хтось забирає іграшку	
	4	О	Креслить в межах аркуша	
	3	Н	Їсть самостійно	
	2	У	Кидає м'ячик у коробку (корзинку)	
	1	М	Робить спроби бігти	
18	6	МВ	Робить спроби пов'язати два слова у речення	
	5	ЕС	Хоче все робити сама	
	4	О	Креслить спонтанно і старанно	
	3	Н	Пробує їсти самостійно	
	2	У	Відтворю побачене в діях з іграшками	
	1	М	Ходить стабільно, рідко падає	
15	6	МВ	Користується десятьма і більше словами	
	5	ЕС	Виконує два завдання за вказівкою дорослого	
	4	О	Може тримати олівець і залишає сліди	
	3	Н	Тримає ложку під час їжі	
	2	У	Ставить п'ять кубиків один на один	
	1	М	Ходить сама, але часто падає	

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вчз за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНІ ЗАНЯТТЯ № 7

Тема: Психологічні особливості дошкільника 3-5 років

Мета: ознайомлення з основними методами діагностики дитини дошкільного віку. Практичне застосування отриманих навичок.

Хід роботи

Завдання 1. Робота з пірамідою з чотирьох кілець (пропонують з 3 років).

Стимульний матеріал: дві піраміди з чотирьох кілець різної величини (одна піраміда з кільцями різного кольору).

Цілі дослідження: Виявлення у дитини сформованості сприйняття величини, кольору. Встановлення характеру

діяльності (адекватність і раціональність способу роботи; самоконтроль). Наявність і стійкість інтересу. Використання допомоги. Научіння (характер виконання аналогічного завдання). Стан моторики.

Процедура проведення: Перед дитиною ставлять піраміду з кільцями одного кольору. Інструкція: «Збери піраміду» («Насади кільця»). Якщо дитина робить це безпомилково, пропонують другу піраміду з кільцями різного кольору. Додаткова інструкція: «Дай (покажи, візьми) червоне кільце. Дай синє кільце. Дай жовте кільце».

Аналіз результатів

Діти з нормальним розумовим розвитком виявляють виражену цікавість до іграшки. Відразу розуміють зміст завдання і приступають до роботи. До 3 років допустиме збирання пірамід без урахування величини. Неадекватним вважають закривання стержня ковпачком до нанизування кілець. Із 4 років діти збирають піраміду з урахуванням величини кілець. При цьому в одних дітей спостерігаються спроби і примірювання шляхом прикладання (з метою порівняння) кілець, інші розкладають кільця у ряд за величиною і потім по черзі нанизують їх на стержень. До 5 років діти користуються способом зорового співвідношення кілець. У тих випадках, коли дитина помиляється, достатньо буває повторної інструкції або вказівки на зразок: «Подивися, яке кільце більше? Насади найбільше кільце». Дії з аналогічною пірамідою, яка відрізняється лише кольором кілець, для дитини не важкі.

Діти розумово відсталі з 3-4 років радіють яскравій піраміді, але це не інтерес до завдання. Розуміння мети завдання в цьому віці не спостерігається. Що важче розумова відсталість, то частіше дитина робить маніпулятивні й неадекватні дії з кільцями (розкидає їх, стукає ними по столі). Після 4 років діти намагаються виконати завдання, але зводять його лише до безладного нанизування кілець на стержень. У ході роботи втрачають інструкцію навіть при повторенні її. Необхідний поетапний контроль. Мовна інструкція малоефективна: потрібний показ, а для глибоко відсталих – сумісне виконання. Аналогічне завдання з іншою пірамідою викликає ті самі труднощі. Зазвичай у розумово відсталих дітей у віці 3-5 років спостерігається не координованість, незручність руху рук, особливо дрібної моторики пальців рук. Вони не беруть кільце двома-трьома

пальцями, а захоплюють всією кистю. Насилу потрапляють отвором кільця на стержень піраміди. Допомога малоефективна.

Діти із затримкою психічного розвитку виконують це завдання на нижчому рівні порівняно з нормальними однолітками, але значно краще, ніж розумово відсталі. На відміну від розумово відсталих, виявляють інтерес і розуміють зміст завдання. Використовують допомогу, здійснюють перенесення на аналогічне завдання.

Завдання 2. Побудова «огорожі» (пропонують з 4 років).

Стимульний матеріал: смужки зі щільного (краще «оксамитового») паперу червоного (8 смужок) і білого (8 смужок) кольору, розміром 10x3; можна використовувати рахункові або інші палички, бруски.

Цілі дослідження: Розуміння мети завдання, виявлення здатності до довільної діяльності. Наявність самоконтролю. Стан моторики.

Процедура проведення: Перед дитиною викладають у ряд смужки в певній послідовності: ЧБЧБЧБ... Звертають увагу на чергування їх за кольором і жестом або словами («Продовж сам») пропонують викладати решту смужок. Якщо дитина допускає помилку, то надають організаційну допомогу (міміка незадоволення, негативне похитування головою, зауваження на зразок «Уважніше», «Подивися, яка лежить смужка»).

Аналіз результатів

Діти з нормальним розумовим розвитком до 4-5 років виконують це завдання. У багатьох з них ще не сформовано довільної діяльності і немає навичок самоконтролю, але при цьому не спостерігаються неадекватні дії зі смужками і брусками. Діти розуміють інструкцію і вибудовують "огорожу". У тих випадках, коли помиляються, допомога у вигляді організації їхньої діяльності виявляється ефективною. Моторика деяких дітей недостатньо сформована (рухи незграбні, рух нерівний).

Діти розумово відсталі не розуміють мети завдання і в 5-6 років. Вони в кращому разі кладуть смужки одна за одною, не дотримуючись колірної послідовності. Допомога у вигляді роз'яснення, навідних вказівок не приводить до правильних дій. Низький рівень навчіння. Рухова незграбність і не дотримання рівного ряду. У дітей з вираженою розумовою відсталістю увагу привертають самі смужки як об'єкт безглуздої маніпуляції, але вона не стійка.

Діти із затримкою психічного розвитку до 4-5 років здатні виконати це завдання. Вони розуміють інструкцію, але у них, як правило, частіше, ніж у дітей, які нормально розвиваються, є помилки при чергуванні кольорів. Причиною може бути несформована увага або швидка її виснажливість. Навички самоконтролю ще не достатні. Водночас, ці діти користуються організаційною допомогою, яка позитивно впливає на якість їхньої діяльності. Научіння їх значно вище, ніж у розумово відсталих. Спостерігається інтерес до завдання.

Завдання 3. Робота з розрізними картинками (пропонують із 3-4 років).

Стимульний матеріал: картинки із зображенням знайомих дітям предметів, що розрізають на дві, три і чотири частини по вертикалі і горизонталі.

Цілі дослідження: виявлення сформованості наочно-дійового і наочно-образного мислення, комбінаторних здібностей. Уміння оперувати предметами, образами. Цілеспрямована діяльність. Научіння. Наявність і стійкість інтересу, вольового зусилля. Координованість рухів рук і дрібної моторики пальців рук.

Процедура проведення: спочатку перед дитиною кладуть картинку, що розрізана на дві частини. Частини кладуть так, щоб їх потрібно було не просто зрушити та отримати ціле зображення, а в переверненому вигляді. Інструкція: «Збери картинку». Можна запитати: «Що має вийти?» (це вже перший вияв допомоги тоді, коли дитина відразу не приступає до роботи). Так само дають картинку з чотирьох частин, розрізаних по вертикалі і горизонталі.

Аналіз результатів

Діти з нормальним розумовим розвитком складають картинку з двох частин з 3 років. Переважає метод спроб. Після 4 років діють способом зорового співвідношення. Картинку з чотирьох частин, що розрізані по горизонталі і вертикалі, пропонують з 4 років і до 5 років, діти виконують завдання способом зорового співвідношення. При складанні картинок, розрізаних на три частини по вертикалі, можуть спостерігатися випадки з'єднання першої і останньої частин (частини і містяться всередині, не використовують). Проте, якщо дослідник виявив здивування (мімікою, жестом) або запитав: «Куди покласти цю частину?», дитина розсовує частини складеного зображення і середню частину на місце. Подібна допомога виявляється ефективною. Спостерігається інтерес до завдання.

Діти розумово відсталі у вказаному віці не виявляють цікавості до завдання, не розуміють його змісту. Спостерігаються безладні, неадекватні, діти маніпулюють частинами картинок, накладають їх одну на одну, розкладають на столі. Необхідна допомога у вигляді показу складання картинки і сумісного виконання. Але і при такій допомозі картинок з чотирьох частин цим дітям недоступне.

Діти із затримкою психічного розвитку починають складати знайому картинку з двох частин до 4 років. Можливі спроби. Картинка з чотирьох частин, розрізана по горизонталі і вертикалі, може викликати труднощі і в 5-річному віці; проте після показу способу дії (експериментатор сам збирає картинку, а потім руйнує її) дитина виконує завдання. Допустиме примірювання. Складання картинки з трьох частин виконують при організаційній допомозі. Інтерес виражений, але він не стійкий. Деякі діти відволікаються, не закінчують роботи.

Завдання 4. Робота зі сюжетними «фрагментами» (пропонують з 4 років)

Стимульний матеріал: малюнок із зображенням фрагмента з народної казки; бажано наклеїти на картон, деякі частини малюнка вирізані по пунктирах.

Цілі дослідження: Виявлення сформованості просторового сприйняття, аналітико-синтетичної діяльності, здібності на основі зорового сприймання і розумового аналізу встановлювати закономірності в зображенні.

Процедура проведення: Перед дитиною кладуть малюнок. Інструкція: «Скажи, з якої це казки». Потім виймають «фрагменти» (частини позначені на малюнку пунктиром) і перемішують. Інструкція: «Поклади їх на місце».

Аналіз результатів

Діти з нормальним розумовим розвитком з цікавістю розглядають картинку. Ті, хто пам'ятає казку, відразу починають розповідати її. Без зусиль кладуть на місце вирізані частини.

Діти розумово відсталі не виявляють цікавості до сюжету картинку. У цьому віці вони не сприймають картинку як ціле, не рет казок. Вони можуть лише назвати «Це зайчик», «Це півник». Вирізані частини не вкладають в прорізи, а кладуть на картинку, оскільки не розуміють мети завдання. Можливість виконати завдання з'являється при спільній діяльності близько 7-8 років.

Глибоко розумово відсталі діти 7-8 років не виконують це завдання і при наданні допомоги.

Завдання 5. Знайти таку саму картинку (пропонують із 4-5 років).

Стимульний матеріал: малюнок із зображенням різних квітів і грибів.

Цілі дослідження: виявлення здатності встановлювати тотожність, схожість і відмінність у предметах на основі зорового аналізу. Спостережливість. Стійкість уваги. Цілеспрямованість сприйняття.

Процедура проведення: малюнок розрізають по пунктирній лінії і по черзі кладуть його частини перед дитиною.

Інструкція: «Подивися, намальовані різні гриби. Серед них треба знайти такий самий, як цей (показують на гриб, розміщений зліва в рамочці)». «А зараз знайди таку саму (як у рамочці) квітку».

Аналіз результатів

Діти з нормальним розумовим розвитком виявляють цікавість і починають активний пошук схожого зображення. Можливі поспішні варіанти, але при щонайменшій організаційній допомозі («Подивися уважно». «Перевір») діти знаходять такий самий гриб, квітку.

Діти розумово відсталі цього віку не розуміють завдання. Деякі можуть назвати: «Це квіточки», «Це грибки», але процеси порівняння і виділення ознак подібності для них недоступні. Основна причина невиконання – нерозуміння поставленого завдання, недорозвиненість розумових процесів. Спостерігається також нерозвиненість

Діти із затримкою психічного розвитку не виявляють вираженого інтересу до завдання. Їм доступна словесна інструкція, проте у вказаному віці встановлення подібності і відмінностей на основі зорового аналізу є складним. Потрібні для цієї діяльності розумові операції ще не сформовані. Низькі результати роботи є наслідком не тільки недорозвинення аналітичної діяльності, але й неорганізованості, імпульсивності цих дітей. Вони не вміють зосередитися на завданні. Їм треба допомогти – спрямувати їх та організувати.

Висновки щодо особливостей вікового розвитку дитини. Обґрунтовані пропозиції до прогнозування подальшого розвитку дитини.

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вч за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Тема: Комплексна діагностична програма визначення готовності дитини до навчання у школі

Мета: *набути умінь проводити діагностику соціально-психологічної готовності дитини до навчання у школі.*

Обґрунтування програми. Дитина, що вступає у перший клас масової школи, проходить психолого-педагогічну співбесіду, спрямовану на визначення міри її готовності до навчання в школі. При цьому нерідко намагаються визначити не стільки рівень психологічної готовності дитини до початку систематичного навчання, скільки загальний рівень розумового розвитку. Проте це далеко не одне і те саме. Часто трапляється, що дітям, які продемонстрували при прийомі в школу достатньо високий рівень

розумового розвитку, не відразу вдається включитися в навчальний процес. Часто вони не готові виконувати найпростіших дисциплінарних вимог вчителя, не уміють працювати за зразком, вибиваються із загального темпу роботи класу, мають погано розвинуту дрібну моторику. Водночас дошкільники, які показали не такі хороші результати, але оволоділи необхідним рівнем психологічної зрілості, без особливих зусиль справляються з вимогами школи.

Успішність входження дитини в навчальний процес визначається низкою важливих чинників. Серед них насамперед виділяють такі:

– розвиток довільності поведінки, наочно-образного мислення, просторових уявлень, мовлення, дрібної моторики рук.

На діагностику сформованості цих параметрів готовності до шкільного навчання і спрямована запропонована програма. Особливо хотілося б підкреслити пріоритетність наочно-образного мислення в структурі готовності до школи. н і о гоїності до школи.

Отже, запропонована програма базується як на основних закономірностях психічного розвитку дитини старшого дошкільного віку, так і на вимогах програми навчання в першому класі масової школи (навчання початковим навичкам читання, письма й рахунку).

Хід роботи

Діагностична програма включає п'ять завдань, які дитина виконує індивідуально.

Завдання 1. Встановлення контакту з дитиною і виявлення рівня розвитку довільної поведінки.

1. Методика Л. Красільнікової «Так і ні не говорити».

Інструкція. «Ми з тобою гратимемо в гру. Я тобі буду ставити запитання, а ти – відповідати. Але домовимося так: ти не повинен говорити слова «так» і «ні». Наприклад, якщо я запитаю: «У тебе є іграшка?», ти не повинен говорити: «Так». Ти повинен відповісти «є іграшка», тобто без слова «Так». Або, наприклад, я запитую: «Люди ходять по стелі?». Ти не говориш: «Ні», а відповідаєш: «Люди по стелі не ходять». Отже, слова: «так» і «ні» тобі говорити не можна. Все зрозумів? Домовилися?».

Якщо у дитини виникають питання, то інструкція повторюється.

Матеріал методики. Серед поданих запитань 10 провокують дитину на відповідь «так» і 10 – на відповідь «ні», інші – нейтральні.

1. Як тебе звати?
2. Ти хлопчик чи дівчинка?
3. Ти ходиш в ясельну групу дитячого садка?
4. Ти любиш ходити в дитячий садок (школу)?
5. Ти живеш далеко від дитячого садка (школи)?
6. Ти любиш морозиво?
7. Якого кольору буває морозиво?
8. Ти їв чорне морозиво?
9. Ти умієш ходити на руках?
10. Ти умієш літати?
11. Твій тато (мама) грає в ляльки?
12. Вночі сонечко світить?
13. Вовк боїться зайця?
14. Ти любиш ходити до лікаря?
15. Якого кольору халат у лікаря?
16. Лікар стриже дітей?
17. Тебе звуть... (неправильне ім'я)?
18. Корова уміє літати?
19. Ти зараз спиш?
20. Ти ходиш в школу?
21. На тобі сукня (штани)?
22. Взимку росте трава?
23. Трава біла?
24. Якого кольору сніг?
25. Сніг гарячий?

Під час проведення методики не слід давати дитині зворотний про успішність її відповідей. При нагоді слід фіксувати в протоколі мовні відповіді дитини повністю, а також тривалість пауз перед відповідями.

Оцінка результатів. Правильними є ті відповіді, які задовольняють правило «так» і «ні» не говорити, неправильними – ті, в яких є заборонені слова. Спеціальну увагу слід звернути на відповіді, які не є ні правильними, ні неправильними. Це той випадок, коли діти або мовчать (не дають ніякої відповіді протягом 10-30 секунд), намагаються щось відповісти, але у них нічого не виходить. До цієї проміжної групи належать і ті випадки, коли власні помилки виправляються дитиною прямо в процесі

відповіді. Ці варіанти відповідей не порушують правила гри і тому можуть бути віднесені до прані і них. Правильною відповіддю слід вважати і кивок головою, оскільки дитина в цьому випадку явно намагається згідно з правилом не мовляти вголос слова «так» і «ні».

Прямим показником рівня довільності мовного спілкування є кількість відповідей, що відповідає правилам гри.

Вікова норма для дітей 6-7 років становить приблизно 51% від всієї кількості запитань, що провокують відповіді «так» і «ні» (кількість правильних відповідей повинна бути більше 11).

Завдання 2. Визначення особливостей мовного розвитку і наочно-образного мислення.

Розкладають чотири сюжетні картинки за порядком і складають за ними розповідь. Використовують два набори картинок – основний і спрощений, що дає змогу визначити зону найближчого розвитку дитини. Як діагностичний матеріал можна використовувати набори картинок з книги Г.А. Урунтаєвої й Ю.А. Афонькіної «Допоможи принцу знайти Попелюшку» (1994). Спочатку пропонується основний набір. Якщо дитина не справляється з цим завданням, їй дається спрощений варіант.

Інструкція. Перед тобою декілька картинок. Розклади їх за порядком: що спочатку, а що потім. Поясни, чому ти так думаєш. Склади розповідь за картинками.

Оцінюється правильність розкладання картинок, повнота й адекватність розповіді за ними.

Система оцінок:

3 бали – картинки розкладені правильно. Розповідь зв'язана, логічна, відповідає змісту картинок.

2 бали – картинки розкладені з порушенням послідовності, проте розповідь зв'язна, відображає запропоновану дитиною версію подій.

1 бал – картинки можуть бути розкладені правильно, але зв'язної розповіді немає. В кращому разі описуються деталі зображені

0 балів – картинки розкладені неправильно, зв'язної рині немає.

Для більш точного оцінювання мовного розвитку дитини до отриманого нею балу додаємо ще *1 бал* у випадку, якщо лексика дитини багата і різноманітна, розповідь яскрава і образна. Отже, максимальна кількість балів, яку може набрати дитина за цією методикою – 4 бали.

Завдання 3. Визначення особливостей розвитку мови і просторових уявлень.

Розуміння логіко-граматичних конструкцій (Т.Г. Богданова, і Т.В. Корнілова, 1994).

Дитині послідовно пропонуються такі завдання:

- «Покажи олівцем зошит».
- «Намалюй хрестик під колом, коло – під хрестиком».
- «Миколку ударив Петрик. Хто забіяка?».

Якщо дитина відчуває труднощі, завдання повторюють.

Система оцінювання:

3 бали – правильне виконання всіх завдань;

2 бали – правильне виконання двох завдань;

1 бал – правильне виконання тільки одного завдання.

Зауваження: перед дитиною обов'язково повинні лежати олівець, зошит і аркуш паперу.

Завдання 4. Готовність руки до освоєння письма. Розвиток зорово-моторної координації.

Змальовування слова, написаного латинськими буквами. Слово-зразок пропонують дитині на окремій картці: *faguir*

Інструкція: Подивися, тут щось написано. Ти, можливо, ще не вчився, але спробуй – напевно теж зумієш. Гарненько подивися, як це написано, і постарайся написати так само.

Система оцінок відповідає схемі, яку використовують в методиці Керна-Йерасека (1978):

5 балів: повна відповідність зразку; розмір букв не досягає подвійної величини; є крапка над буквою «і»; відхилення від горизонтального рядка – не більше, ніж на 30 градусів;

4 бали: слово достатньо добре прочитується; допускається пропуск або повторення одного елемента при високому рівні виконання інших;

3 бали: слово ще можна прочитати, але з зусиллям; більшість елементів слова наявні;

2 бали: видимість листа зберігається; можна виокремити 2 і букви;

1 бал: майже каракулі; можна розрізнити елементи окремих букв.

Дані обстеження заносять у протокол.

Завдання 5. «Малювання чоловічої фігури».

Інструкція: «Намалюй будь-якого чоловіка так як зможеш».

Більше ніяких пояснень, допомоги або привертання уваги до помилок чи недоліків малюнка не дозволяється. Якщо дитина намалювала жінку, то їй пропонують намалювати також і чоловіка. Коли ж дитина категорично відмовляється намалювати чоловіка, це може бути пов'язано з неблагополуччям у сім'ї дитини.

Оцінка малюнка

1 бал (найкращий результат) виставляють при виконанні наступних умов: намальована фігура повинна мати голову, тулуб, кінцівки, причому голова з тулубом з'єднана шиєю і не повинна бути менше тулуба. На голові є волосся (можливо вони закриті кепкою або капелюхом) і вуха, на обличчі – очі, ніс, рот. Руки закінчуються п'ятипалою кистю. Ноги знизу відігнуті. Фігура має чоловічий одяг і намальована синтетичним способом, тобто вся фігура (голова, шия, тулуб, руки) намальовані як єдине ціле, а не складаються з окремих закінчених частин. При такому способі малювання всю фігуру можна обвести одним контуром, не підриваючи олівця від паперу. На малюнку видно, що руки і ноги мов би «виростають» із тулуба, а не прикріплені до нього. На відміну від синтетичного, найбільш примітивний аналітичний засіб малювання передбачає зображення окремо кожної із складових частин фігури. Так, наприклад, спочатку малюють тулуб, а потім до нього прикріплюються руки та ноги.

2 бали – виконання всіх вимог, крім синтетичного способу малювання. Три відсутні деталі (шия, волосся, один палець руки, але не частина обличчя) можна не брати до уваги, якщо фігура намальована синтетичним способом.

3 бали – фігура має голову, тулуб, кінцівки. Руки та ноги намальовані двома пініями (об'ємні). Дозволяється відсутність шиї, волосся, вух, одягу, пальців та пупків.

4 бали – примітивний малюнок з головою та тулубом. Кінцівки намальовані тільки однією лінією кожна.

5 балів (найгірший результат) відсутність чіткого зображення тулуба («голо ніжка»), або обох пар кінцівок, каракулі.

Це завдання має оцінювати інтелектуальний рівень дитини.

Загальний час обстеження – приблизно 20 хвилин.

При складанні висновку за наслідками обстеження дитини необхідно враховувати рівень сформованості кожного компоненти загальної структури психологічної готовності до шкільного навчання. Тому результати, показані дитиною за кожним тестовим завдані мають самостійне значення і їх не треба

підсумовувати. Адже загальний сумарний показник призводить до нівеляції індивідуальних відмінностей. Так, наприклад, діти з високим рівнем розвитку вільності й низьким рівнем розвитку дрібної моторики можуть мати той самий сумарний бал, що й діти з низьким розвитком наочно-образного мислення і мовлення, але добрим розвитком дрібної моторики.

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вчз за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 9

Тема: Діагностика пізнавальної сфери молодшого школяра

Мета: виявити актуальний рівень розвитку пізнавальних процесів молодших школярів 6-8 років.

Хід роботи

Завдання 1. Виявлення рівня розвитку операцій мислення
Методика «Виключення зайвої речі» (слова)

Під час використання цієї методики діти мають вирішити 20 завдань, з яких 16 – на виключення «зайвих» речей і 4 – на виключення «зайвого» слова. Зміст завдань дає змогу визначити здатність дітей до абстрагування й узагальнення речей за такими ознаками (таблиця № 1): колір (завдання № 10, 11, 12); форма (завдання № 13, 14, 15); розміри (завдання № 16, 17, 18), матеріал, з якого виготовлена річ (завдання №19, 20); сукупність ознак, необхідних для визначення родової належності речей (завдання №1,3, 4, 8, 9) і слів (завдання № 2, 5, 6, 7).

Опис експерименту. Експеримент проводять індивідуально. Послідовність завдань однакова для всіх досліджуваних й визначена випадковим порядком. Досліджуваним показують малюнок, на якому зображено чотири речі (таблиця 1).

Таблиця 1

Методика «Виключення зайвої речі (слова)»

№ завдання	Зайва річ (слово)	Речі (слова), об'єднані в одну групу
1	Лисиця	Свійські тварини
2	Стілець	Посуд (слова: склянка, чашка, чайник)
3	Дерево	Квіти
4	Стан спокою (слово)	Рух (бігати, стрибати, гратися, стояти)
5	Курка (слово)	Меблі (слова: стілець, крісло, ліжка)
6	Лялька (слово)	Навчальне приладдя (слова: ручка, зошит, гумка)
7	Молоток (слово)	Одяг (слова: спідниця, кофта, пальто)
8	Метелик	Дикі тварини
9	Заєць	Овочі
10	Синя квітка	Речі червоного кольору
11	Зелена спідниця	Речі жовтого кольору
12	Жовтий квадрат	Речі червоного кольору
13	Квадрат	Трикутники

Закінчення таблиці 1

14	Книга	Речі у формі трикутника
15	Телевізор	Круглі речі
16	Маленький квадрат	Великі квадрати
17	Велике коло	Малі геометричні форми
18	Маленький трикутник	Великі геометричні форми
19	Рушник	Скляні речі
20	Олівець	Металеві речі

Інструкція. Уважно подивись на картку. Тут намальовано 4 речі. Назви їх (дитина називає). З цих речей троє чимось схожі між собою, і їх можна за якоюсь ознакою об'єднати в одну групу, а в четвертій речі (слова) такої загальної для всіх речей ознаки немає, і вона не підходить до цієї групи.

- Знайди цю річ (якщо дитина її знаходить, їй задають наступні питання).

- Скажи, чому вона не підходить?

- Назви одним або двома словами речі, об'єднані в одну групу і назву групи).

- Назви «зайву» річ.

Опрацювання результатів. Рівень розвитку операцій абстрагування й узагальнення оцінюють за такими параметрами:

Параметр 1: загальна продуктивність абстрагування. Цей параметр характеризує продуктивність психічної діяльності, необхідної для відокремлення «зайвої» речі або слова.

Параметр 2: загальна продуктивність узагальнення. Це є характеристика продуктивності психічної діяльності дітей, необхідної для знаходження спільних й суттєвих ознак зображених на малюнках речей або названих слів. На основі цих ознак можна зробити узагальнення – об'єднати три із зображених речей (слів) в одну групу. При цьому оцінюють уміння дітей знайти й назвати або змалювати словесно родові поняття для позначення як «зайвої» речі, так і об'єднати одну групу речей.

Рівень розвитку операцій абстрагування й узагальнення для кожного завдання оцінюють за п'ятибальною шкалою (таблиці 2 і 3).

Таблиця 2

Шкала для оцінки рівня розвитку операцій абстрагування

Кількість балів	Характеристика якостей розв'язання завдання
5	Завдання на виключення розв'язане правильно й самостійно
3	Завдання на виключення спочатку розв'язане помилково, але потім дитина самостійно виправила помилку
1	Завдання на виключення досліджуваний не може розв'язати самостійно, потребує додаткової інформації (навідні питання)
0	Досліджуваний не може розв'язати завдання на виключення, не вміє використати надану допомогу

Таблиця 3

Кількість балів	Характеристика розв'язання завдання
5 5	Досліджуваний правильно й самостійно називає родові поняття для позначення: 1) об'єднаних в одну групу речей (слів); 2) «зайвої» речі (слова).
4 4	Спочатку родові поняття називає неправильно (неточно), потім сам виправляє помилку; 1) об'єднаних в одну групу речей (слів); 2) «зайвої» речі (слова).
3 3	Досліджуваний дає описову характеристику родовому поняттю, називаючи при цьому суттєві ознаки: 1) об'єднаних в одну групу речей (слів); 2) «зайвої» речі (слова).
1 1	Досліджуваний дає описову характеристику родовому поняттю, але не підкреслює суттєвих ознак: 1) об'єднаних в одну групу речей (слів); 2) «зайвої» речі (слова).
0 0	Досліджуваний не може визначити родового поняття й не вміє використати допомогу для позначення: 1) об'єднаних в одну групу речей (слів); 2) «зайвої» речі (слова).

Загальні коефіцієнти продуктивності абстрагування та узагальнення обчислюють за формулою:

$$1) K_a = \sum K_{ai}$$

2) $K_y = \frac{\sum K_{yi}}{2}$, де K_{ai} і K_{yi} – оцінки розв'язання кожного завдання в балах.

При обчисленні параметра 2 окремо оцінюють результати виконання завдання з визначення родового поняття для позначення «зайвої речі» (слова) і завдання з визначення родового поняття об'єднаних в одну групу печей (слів). Тому суму K_y необхідно ділити на 2.

За цією методикою визначають рівні розвитку операцій абстрагування й – узагальнення для кожного досліджуваного: високі K_a і K_y – понад 70 балів; середні K_a і K_y – від 40 до 70 балів; низькі K_a і K_y – нижчі, ніж 40 балів. Під рівнем ми маємо на увазі ступінь розвитку операцій абстрагування й узагальнення.

Характеристика рівнів операцій мислення

Діти, у яких був зафіксований високий рівень розвитку цих операцій, здебільшого правильно, швидко і самостійно розв'язували завдання на виключення, легко вирізняли суттєві ознаки, що об'єднує речі або слова в групи, без особливих зусиль, самостійно, за короткий час знаходили слово (родове поняття), яким можна позначити групу речей. Якщо дитина спочатку називає родові поняття неправильно, неточно, то після однієї фрази експериментатора, наприклад, «Подумай», «Не поспішай», «Яким ще словом можна назвати ці речі» і учень сам швидко виправляє помилку. Діти легко переключали розв'язання одного завдання на інше. Наведемо типові відповіді операцій абстрагування й узагальнення: завдання № 8: «це звірі, а метелик – комаха»; завдання № 19: «це все зроблено зі скла, а рушник – з тканини».

Діти, у яких виявили середній рівень розвитку операцій мислення, часто розв'язували завдання на виключення спочатку помилково, але потім, після зауважень експериментатора, самостійно виправляли помилку. Зазвичай шестирічні діти дають описову характеристику родового поняття, називають суттєві ознаки, порівняно легко переключаються з одного завдання на інше. Аналіз висловлювань дітей з цим рівнем розвитку операцій абстрагування дає можливість зробити висновок, що причини нечіткого визначення родових понять – незнання їх або недостатнє вміння ними користуватися. Наведемо характерні відповіді дітей. Завдання № 1: «Всі тварини потрібні, всі не зайві», після зауваження експериментатора: «Подивись уважно і поміркуй», хлопчик відповідає: «Ці живуть вдома, а лисиця мешкає у лісі». Завдання № 6

(навчальні прилади і лялька): «Це не беруть у школу», завдання № 8: «Метелик літає, а інші тварини не літають», завдання № 9: «Усі ці продукти ростуть на городі, а заєць – тварина, його у борщ не можна класти».

Діти з низьким рівнем розвитку операцій абстрагування й узагальнення більшість завдань на виключення не можуть розв'язати самостійно, потребують додаткової інформації (допоміжних питань) чи підказування. При вирішенні більшої частини завдань ці діти дають описову характеристику родовому поняттю, не називаючи при цьому суттєвих ознак. Наприклад, завдання № 19: «рушник зайвий, тому що він сушиться»; завдання № 5 «куртка зайва, а із цього можна зробити цілу кімнату (меблі)», завдання № 15: «телевізор зайвий, тому що можна дивитися кіно», завдання № 20: «олівець зайвий, тому що він пише, а ним писати неможна».

Шестирічним першокласникам з низьким рівнем розвитку операцій мислення часто нелегко вирішити експериментальне завдання: вони орієнтуються на випадкові чи більш яскраві, емоційно насичені ознаки речей. Наприклад, завдання № 15: «це все повинно знаходитись у коридорі, окрім телевізора», завдання № 20: «цей хлопчик не вмiє гратися і на вулиці він не потрібен» (малюнок, де зображений хлопчик, який стоїть).

Утруднення у сприйманні суттєвих ознак різних речей призводять до того, що діти часто роблять неправильні узагальнення. При цьому зустрічаються такі типові помилки: 1) необґрунтовано широке узагальнення («це речі», «це іграшки», «це продукти», «це матки»); 2) визначення однієї речі (чи групи речей) за допомогою іншої, зображеної на цьому ж малюнку («квадрат – це не трикутник» «це не метелик», «це не іграшка»); 3) узагальнення, викликані емоціями, спогадами, асоціаціями (завдання № 3: «це гарні малюночки», завдання № 6: «це мені не потрібно, у мене це все є», завдання № 11: «тітонька заробляє на хліб, а іграшки їй навіщо?»).

Дітям з низьким рівнем розвитку операцій абстрагування та узагальнення для знаходження родового поняття потрібно досить багато часу, тобто процеси мислення у них інертніші, ніж у школярів з середнім та високим рівнем розвитку таких операцій.

Необхідно підкреслити, що у розвитку мислення всіх шестирічних першокласників визначена одна загальна тенденція: оцінювання завдань на абстрагування та узагальнення

намальованих речей значно вищі, ніж оцінювання вербальних завдань. Тобто здібності до абстрагування й узагальнення наочно-почуттєвих об'єктів у дітей цього віку розвинуті ліпше, ніж ці здібності на вербальному рівні.

Серед школярів початкових класів найважче оволодіти навчальними діями, освоїти математику та рідну мову тим дітям, яких зафіксовано низький рівень розвитку операцій абстрагування й узагальнення: їм важко встановлювати закономірності числового ряду, відділяти головне від другорядного, тобто виокремлювати суттєві ознаки.

Навіть простенькі завдання ці діти розв'язують тільки на предметному матеріалі. Звичайно такі учні пасивні, повільно сприймають інформацію. Для її осмислення їм потрібно багато часу. Навчальний матеріал засвоюється ними частково або поверхово, недостатньо усвідомлено. Крім того, у них простежуємо низький рівень оволодіння узагальненими способами дії, внаслідок чого при розв'язанні однотипних завдань дитина щоразу шукає спосіб дії, оскільки не усвідомлює належності цих завдань до певного виду. Такі школярі не вміють працювати в класі самостійно, без додаткових вказівок чи допомоги, відстають від загального темпу роботи.

Отже, результати, отримані за допомогою методики «Виключення зайвої речі (слова)», дають можливість виявляти актуальний рівень розвитку операцій абстрагування й узагальнення та містять важливу інформацію для індивідуалізації навчальної діяльності молодших школярів.

Завдання 2. Виявлення рівня розвитку довготривалої пам'яті.

Методика «Довготривала пам'ять».

Інструкція. «зараз зачитаю вам ряд слів, а ви постарайтесь їх запам'ятати. Приготувалися, слухаємо уважно: «стіл, мило, людина, виделка, книга, пальто, сокира, стілець, зошит, молоко».

Ряд слів зачитується декілька раз, щоб діти запам'ятали. Перевірка відбувається через 7–10 днів. Коефіцієнт довготривалої пам'яті обраховується за формулою:

$C = B/A \cdot 100 \%$, де A – загальна кількість слів, B – кількість яку запам'ятала дитина, C – коефіцієнт довготривалої пам'яті.

Інтерпретація результатів:

75-100 % – високий рівень; 50-75 % – середній рівень; 30-50 % – низький рівень; менше 30 % – дуже низький рівень довготривалої пам'яті.

Завдання 3. Визначення обсягу уваги і її концентрації.

Методика «Коректурна проба».

Методику використовують для визначення обсягу уваги (за кількістю букв, які передивилася дитина) і її концентрації (за кількістю допущених помилок).

Нормативний показник обсягу уваги для дітей 6-7 років – 400 знаків і більше, концентрації – 10 помилок і менше; для дітей 8-10 років – 600 знаків і більше, концентрації – 5 помилок і менше.

Час роботи – 5 хвилин.

Інструкція: На бланку з буквами підкресліть перший ряд букв. Наше завдання полягає в тому, щоб, передивляючись ряди букв зліва направо, викреслити такі ж букви, як і в першому рядку.

Працювати потрібно швидко і точно. Час роботи – 5 хвилин.

Наприклад: *ЕКРНСОАРНЕСВАРКВРЕ.*

Стимульний матеріал

АКСНВЕРАМПАОБАСЗЕАЮРАЦКАЧПШАИТАОВРКАНВСАЕР
НТОНКСЧОДВНОЦФТОЗСКАНЕОСВРАЕТГЧКЛИАЫЗКТР
КЯБПКШУВРЕСОАКВМТАВНЖЛЧВИЦФВДБОТВЕИСМВНСАК
РВМОЧТНУЪШЛБНПМКОУЧЛЮНРАВНЩРВОЕСНАРЧКРЛБКУВ
СРФЧЗХРЕЛЮРСРКИЕНРАЕРСКВЧБЩДРАЕПТМИСЕМВШЕОЛД
ТЕОСКВНЕРАОСВЧБШЛОИМАУОИПОЕОНАИБВКАОСНЕРКВИВ
МТОПЩВЧЬЩНЕПВМИТБЕЗСЕНАОСЕАВМЛДЖСКНПМЧСИГА
ШПБСККОСНАКСАЕВИЛКЫЧБЩЖОЛКСЧЕГШКАРОВКРЕНРЕС
ОЛТИНЮПОСЬОДЮИОЗПЧЯИЕАСКРАСКОВАКВСИНЕАТБОАЦ
ВКРНАИОТНАОСКОЕВОЛЦКЕНШЗДРНСВЫКИСТБЮНВВНЕОСЕ
КРАВТЦКЕВЛШПТВСБДВНЩЗЗВЙССЕВНРКСТБЕРЗШСЧИСЕАП
РУСЯИПСМТНЕРМПАВЕГЛИПСЧТЕВАРБМУЦЕВСАМЕИН

Висновки щодо особливостей пізнавальної сфери школяра.

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вч за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 10

Тема: Діагностика психічного розвитку підлітка. Особливості морального розвитку у підлітковому та юнацькому віці

Мета: ознайомлення з засобами діагностики психічного розвитку особистості підліткового віку. Практичне застосування отриманих навичок.

Хід заняття

Завдання 1. Дослідити індивідуальні особливості психічного розвитку підлітків за статтю.

Опитувальник Р. Кетелла HSPQ є системою з 14 чинників і містить 142 запитання, кожне з яких має три варіанти відповідей. Інформація, отримана за допомогою HSPQ, дає змогу виявити і врахувати індивідуальні відмінності школярів, створивши їм сприятливі умови для навчання; осмислити різні аспекти шкільної адаптації й оцінити емоційні та поведінкові відхилення учнів; розробити психокорекційні заходи і підвищити ефективність виховної роботи у школі.

Опитувальник HSPQ (для учнів від 12 до 16 років).

Опитувальник досить об'ємний, тому перед початком тестування важливо створити доброзичливу атмосферу і

викликати в обстежуваного мотивацію співробітництва, щоб знизити вірогідність спотворення результатів.

Експериментатор роздає тестові зошити з текстом опитування і Бланки відповідей, просить підписати бланк відповідей і попереджає, що ніяких поміток в самому тексті опитувальника робити не можна.

Після цього досліджуваній знайомиться з інструкцією, написаною на першій сторінці тестового зошита. Експериментатор відповідає на запитання. Попереджає, що виправлення відповідей допускається, але має бути чітким. Просить відповісти на перші два запитання, перевіряє правильність занесених відповідей в бланк і пропонує продовжувати роботу самостійно.

У процесі тестування необхідно слідкувати за тим, щоб опитувальник заповнювався послідовно, без пропусків. Якщо якесь запитання викличе в обстежуваного труднощі, дозволяється пояснити зміст цього запитання, не підказуючи відповіді, не даючи якої-небудь додатної інформації, яка може спровокувати вибір тієї чи іншої відповіді із запропонованих варіантів. Виключення становлять запитання, спрямовані на виявлення інтелектуальних функцій. Тут дозволяється повторити запитання без пояснення змісту слів. Поведінка досліджуваного в процесі тестування є важливою діабетичною ознакою. Наявність великої кількості запитань може бути виявом захисної реакції школяра, свідчити про підвищену тривожність, ригідність і конкретність мислення.

У кінці тестування експериментатор просить обстежуваного ще раз переглянути відповіді і переконатись, що немає пропусків.

Опрацювання результатів починається з виявлення порушень у бланку відповідей (пропуски запитань, стереотипність відповідей, тобто зміщення відповідей вправо чи вліво та ін.), які роблять Бланк непридатним для опрацювання. Результати опрацюють за допомогою спеціального ключа, який накладається на Бланк відповідей так, щоб збігалися маркери. Для всіх чинників, крім чинника В, за збіг з ключем відповідей «а» і «в» нараховується 2 бали, за відповідь «б» –1 бал. У чиннику В за всі відповіді, що збігаються з ключем, нараховується 1 бал. Суму балів за кожним чинником записують у відповідній графі Бланку відповідей. Далі отримані бали переводять в оцінки за допомогою нормативних таблиць з врахуванням віку і статі учня. Шкальні оцінки записують у відповідній графі бланку фіксації результатів.

На бланку фіксації результатів за шкальними оцінками для кожного будують особистісний профіль, за яким здійснюється інтерпретація результатів.

Інструкція: Перед вами опитувальник з бланком відповідей. Опитувальник містить запитання про Ваші погляди, бажання, інтереси. Читаючи їх один за одним, Ви повинні кожного разу вибрати одну з відповідей «а», «б» або «в». Вибравши відповідь, Ви повинні у клітинці Бланку відповідей поставити хрестик «X». При цьому потрібно перевірити, чи збігається номер запитання в опитувальнику з відповідним номером на Бланку відповідей.

Працюючи з опитувальником, дотримуйтесь таких правил:

1. Відповідайте на запитання чесно і відверто. Не варто давати і щирих відповідей тільки тому, що Вам здається, що «так треба було б відповісти». Зміст Ваших відповідей не буде розголошуватись.

2. Використовуйте середню відповідь «б» тільки тоді, коли не можете вирішити, яка із відповідей, «а» чи «в», Вам більше підходить.

3. Не пропускайте жодного запитання, навіть якщо Вам здається, що воно не має до Вас ніякого відношення.

4. Опитувальник містить декілька логічних запитань, в яких повинні вибрати єдину правильну відповідь.

Висновки щодо особливостей психічного розвитку підлітка та прогнозування його подальшого розвитку.

Завдання 2. Ознайомлення з дослідями Л. Кольберга на вивчення особливостей моральних суджень особистості.

1. Заповнити таблицю «Рівні та стадії морального розвитку дітей (за Л. Кольбергом)»:

Рівень (назва, тривалість)	Стадія (назва, тривалість)	Типові приклади поведінки

2. Провести дослідження особливостей моральних суджень молодшого школяра, підлітка та юнака.

Форма звіту

1. Карта дослідження.

2. Протокол дослідження особливостей моральних суджень підлітка.

3. Протокол дослідження особливостей моральних суджень юнака.

4. Порівняльний аналіз особливостей морального розвитку досліджуваних. Висновки.

Стимульний матеріал (Л. Кольберг)

У невеликому місті одна жінка помирала від рідкісного виду раку. Були єдині ліки, які, на думку лікарів, могли врятувати її життя. Це був різновид радію, яку не так давно відкрив один аптекар, який жив у тому ж місті. Виробництво ліків вимагало багато коштів, та аптекар брав за них плату у 10 разів вищу за ту суму, яку він сам на них витрачав. Він заплатив за радій 200 доларів, а за невелику дозу ліків прохав 2000 доларів. Для того, щоб позичити гроші, чоловік хворої жінки обійшов усіх знайомих. Він зібрав лише 1000 доларів. Це була тільки половина необхідної суми. Чоловік розповів аптекарю, що його дружина помирає, і попрохав, щоб йому знизили ціну на ліки або дозволили заплатити пізніше. Аптекар відповів, що він винайшов ці ліки і хоче заробляти на них гроші, і відмовився допомогти. Тоді чоловік хворої жінки вночі заліз у будинок аптекаря і вкрав ліки.

Чи правильно вчинив чоловік? ... Чому?

Що у поведінці чоловіка хворої жінки було правильним? ... Чому?

Що у поведінці чоловіка хворої жінки було неправильним?... Чому?

Що у поведінці аптекаря було правильним? ... Чому?

Що у поведінці аптекаря було неправильним? ... Чому?

Карта дослідження

I. Побудова теоретичної моделі досліджуваного явища.

Тема дослідження.

Об'єкт дослідження.

Предмет дослідження.

Гіпотеза дослідження.

Мета дослідження.

Завдання дослідження.

Методи та організація дослідження.

Вибірка (кількість досліджуваних, вік, стать).

План дослідження.

II. Збір фактичних даних.

Етап	Дії дослідника

III. Кількісний та якісний аналіз отриманих даних.

IV. Інтерпретація отриманих даних. Висновки.

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.

Допоміжна література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів вчз за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
2. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
3. Регуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Регуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.
4. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗВІТУ СТУДЕНТА З ЛАБОРАТОРНОЇ РОБОТИ

Відмінно А 90-100 балів	Лабораторна робота виконана у повному обсязі. Студент продемонстрував глибокі, системні знання з теоретичного та практичного блоку завдань, чітко формулює основні напрями курсу використовуючи психологічну термінологію, вільно володіє понятійним апаратом, знає основні проблеми науки, її мету та завдання. Робота оформлена грамотно, завдання розкриті повністю, аргументовано та послідовно.
Добре В 82-89 балів	Лабораторна робота виконана у повному обсязі. Студент продемонстрував глибокі знання, добре володіє термінологією, обізнаний з відповідною літературою, але має невідповідності у викладенні матеріалу лабораторної роботи. Робота оформлена грамотно, завдання розкриті повністю.
Добре С 74-81 бали	Лабораторна робота виконана у повному обсязі. Студент продемонстрував знання базового матеріалу, володіння термінологією, але не вміє самостійно мислити, не може вийти за межі теми, не поєднує надану інформацію з іншими психологічними знаннями та навичками. Робота оформлена грамотно, завдання розкриті без прикладів та уточнень.
Задовільно Д 64-73 бали	Лабораторна робота виконана у повному обсязі. Студент продемонстрував знання програмного матеріалу з теми, оперує базовими категоріями, термінами, проте логіка викладу порушена, допускаються неточності та спрощення у визначенні понять та написанні висновків. Робота оформлена з граматичними та стилістичними помилками.

<p>Задовільно E 60-63 бали</p>	<p>Лабораторна робота виконана не у повному обсязі. Студент орієнтується в основних питання лабораторної роботи, але його знання мають поверховий характер. Достатній понятійний апарат не сформовано, наявні значні прогалини в теоретичній підготовці та практичному аспекті, ключові питання пояснюються на побутовому рівні. Робота оформлена з численними граматичними та стилістичними помилками.</p>
<p>Незадовільно FX 35-59 балів</p>	<p>Лабораторна робота виконана без дотримання вимог та не у повному обсязі. Студент має фрагментарні знання з теми лабораторної роботи, не володіє термінологією, не вміє послідовно викласти програмний матеріал. Студент не орієнтується у наявній літературі з курсу. Робота оформлена з численними граматичними та стилістичними помилками.</p>
<p>Незадовільно F 1-34 балів</p>	<p>Студент не здав звіту з лабораторної роботи, що не дозволяє виявити рівень його знань, вмінь та навичок.</p>

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Відпрацювання навичок аналізу результатів психолого-педагогічної характеристики дитини

Практична задача є однією з форм самостійної роботи студентів для поглиблення знань з дисципліни «Вікова психологія (з практикумом)». Обсяг їх виконання має становити 1-2 сторінки рукописного тексту на аркушах паперу. Виконання практичних задач передбачає уважне їх читання та письмову відповідь на запитання, що подані після їх опису.

Завдання: уважно прочитайте психолого-педагогічну характеристику дитини та надайте письмову відповідь на поставлені завдання.

Варіант 1. Психолого-педагогічна характеристика Ігоря П.

Анкетні дані. Учень 2 класу, навчається з 7 років. Хворобливий, переніс у три роки грип з мозковим ускладненням. Батько – механік автобази, мати – продавець. Молодша сестра – 2 роки, бабуся – займається господарством та доглядом за дітьми.

Навчальна діяльність. У дошкільному дитинстві хлопчик часто хворів, погано відвідував дитячий садок, до школи був підготовлений недостатньо. Насилу опановує читання і аналізує зміст прочитаного. До навчання ставиться байдуже. На уроках часто відключається, хоча дисципліну не порушує. Письмові завдання виконує повільно, не завжди встигає вчасно закінчити. Потребує постійної допомоги й повторення вказівок. Мовлення збіднене, рясніє жаргонізмами, вимова нечітка, звуки «р», «ж» чітко не вимовляє.

Ставлення до вчителя. Спочатку відсторонено ставився до вчителя. Не сприймав зауваження, порушав правила, але не навмисне, а не вмючи їх приймати. Після декількох заохочень. Став проявляти до вчителя прихильність і готовність виконати його вимоги. Однак за відсутності контролю допускає порушення правил, забуває вказівки.

Взаємини у дитячому колективі. На перервах ніби «оживає», жваво вступає в контакти з однокласниками, любить галасливі рухливі ігри, може просто бігати по коридору. На головні ролі не

претендує, охоче виконує вказівки інших дітей. Діти його люблять за доброзичливість і готовність відгукнутись на будь-яку їх пропозицію.

Завдання: формувати вміння виконувати вказівки і слідувати правилам. Пробудити інтерес до навчання. Виховувати прагнення до самостійності, стимулювати ініціативу.

Варіант 2. Психолого-педагогічна характеристика Івана І.

Анкетні дані. Учень третього класу, навчається з шести років. Хворобливий, переніс у дитинстві кілька пневмоній, схильний до застуд. Батько – начальник цеху, мати – вихователь дитячого садку. Брат – учень п'ятого класу, допомагає молодшому у навчанні, опікується ним, проводить з ним дозвілля.

Навчальна діяльність. Добре розвинений. На запитання відповідає легко, ґрунтовно, граматично правильно будує речення. Непогано читає. До навчання проявляє інтерес. На уроках, зазвичай, уважний, але не активний. До оцінок ставиться спокійно. За словами матері, захоплюється малюванням, зазвичай робить сюжетні малюнки. Однак класні завдання з малювання виконує неохоче і не завжди старанно.

Ставлення до вчителя. Зауваження вчителя сприймає серйозно, намагається слідувати вказівкам. Дуже любить доручення, але ніколи не просить про них. Завжди ретельно виконує завдання, але при цьому потребує детальних вказівок.

Взаємини з однолітками. За своєю ініціативою не вступає в контакти з однокласниками, але легко йде на пропозиції взяти участь у грі або якійсь справі. Постійного кола друзів не має. Зазвичай тримається осторонь, вважає позицію спостерігача більш привабливою. У конфліктних ситуаціях поступається. Не злобливий, але ділиться з іншими неохоче: сусідові по парті нічого свого не дає.

Завдання: формувати ініціативність, переходячи від завдань на виконання регламентованих вказівок до доручень, які вимагають самостійності. Виховувати доброзичливість до дітей, доброту, відкритість.

Варіант 3. Психолого-педагогічна характеристика Світлани Т.

Анкетні дані. Учениця 2 класу, навчається з 7 років. Здорова, фізично добре розвинена. Батька немає, мати – науковий працівник, бабуся і дідусь (за професією – художник). Він цілком зайнятий онукою, багато їй читає, розповідає. Дитячий садок не відвідувала.

Навчальна діяльність. Дуже розвинена, допитлива, ввічлива і дисциплінована. Добре читає і пише. Орієнтована на успіх, високу оцінку зустрічає відверто радісно, низьку — болісно переживає, засмучується, замикається в собі.

У сім'ї люблять природу. Мабуть, це породило в дівчинці гостру спостережливість, уміння помічати деталі. Завдання, що вимагають уваги, виконує бездоганно. Мовлення жваве, образне, виразне, чітке. Часто переповідає прочитане і сама вигадує історії, частіше про тварин, природу, дітей.

Ставлення до вчителя. З перших днів відкрита назустріч будь-якого впливу, ловить кожне слово. Намагається завжди бути в полі зору вчителя. Хочє бути корисною, прагне прислужитись. Миттєво відгукується на звернення вчителя до класу.

Взаємини з однолітками. Спілкування з однолітками явно утруднене. Зазвичай до дітей не підходить, до поки не отримає запрошення. Довго разом з іншими не грається, тому що внаслідок своєї самостійності не задовольняється залежним становищем, а організаторськими навичками не володіє. Дружба з однокласницею Любою К. розпалася через упертість і незговорливість Люди. Відсутність прихильності серед однокласників надмірно загострює її потребу в постійній увазі вчителя.

Завдання: сприяти формуванню контактів Світлани з однокласниками, спираючись на її творчі здібності. Продумати можливості налагодження дружби. У подальшому формувати організаторські здібності.

Варіант 4. Психолого-педагогічна характеристика Анатолія К.

Анкетні дані. Учень другого класу, вчиться з шести років. Міцний, здоровий, у ранньому дитинстві спостерігалосся легке заїкання. Батько – інженер, мати – домогосподарка, в сім'ї четверо дітей, брат і сестра – учні четвертого і шостого класів, молодшому братові – три роки.

Навчальна діяльність. Добре розвинутий, кмітливий, допитливий. Навчається із задоволенням. Здібний, що дозволяє йому легко засвоювати програмовий матеріал. Але дуже нетерплячий, непосидючий, унаслідок чого з великими труднощами оволодіває навичками письма, штрихування тощо. Яскраво виражена емоційна реакція на отримувані результати діяльності: успіхи дуже тішать, невдачі сильно засмучують. Труднощі намагається не долати, а обійти або відсунути від себе.

Ставлення до вчителя. Спочатку залежало від співвідношення схвалення і осуду вчителя, потім стало стабільно довірливим, виявляє стійку симпатію до вчителя. Дуже чутливий до найменших нюансів ставлення до себе: реагує навіть на суворий або докірливий погляд. Однак домогтися від нього докладання зусиль можна тільки через заохочення, підбадьорювання, оскільки зауваження відразу ж псують йому настрій і деморалізують. Дисциплінований. До правил ставиться відповідально.

Взаємини з однолітками. Потребує дитячого товариства, але дружить з іншими вибірково. Другу своєму дуже відданий, турботливий, легко поступається, а з іншими дітьми буває непоступливий. Добрий, щедрий, пустотливий, майже завжди перебуває у русі.

Завдання: формувати здатність мобілізувати зусилля і долати труднощі. Виховувати оптимістичне ставлення до невдач і вміння приймати зауваження.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова (основна) література

1. Абрамова Г. С. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие для студ. Вузов / Г.С. Абрамова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 320 с.
2. Кутішенко В.П. Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. Посіб. / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 447 с.
3. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / Под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 382 с.
4. Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие. – 4-е изд. / под. ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Речь, 2002.
5. Самошкіна Л. М. Вікова психологія: Навчальний наочний посібник з мультимедійним курсом / Під ред. чл.-кор. АПН України, професора Е. Л. Носенко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – 248 с.

Допоміжна література

1. Белік Л. Адаптація першокласників до школи: корекційна програма роботи з дітьми / Л. Белік // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2012. – № 6. – С. 36-39.
2. Венгер А. Л. Психическое развитие ребенка в процессе совместной деятельности / А. Л. Венгер // Вопр. психологии. – 2001. – № 3. – С. 17 – 27.
3. Готовність дитини до навчання / Упоряд. : С. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос – СВС, 2003. – 112 с.
4. Дубровина И. В. Возрастные особенности психического развития детей / И. В. Дубровина, М. И. Лисина. – М. : Просвещение, 2002. – 164 с.
5. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів внз за напрямом підготовка 6.030103 «Практична психологія» / Т. В. Дуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 304 с.
6. Зінченко Г. П. Психологічні особливості розвитку творчої яви дітей дошкільного віку / Г. П. Зінченко // Практична

психологія та соціальна робота: науково-практичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 68-70.

7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; під ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 612 с.

8. Краснова О. В. Важкі втрати і психологічний супровід у пізньому житті / О. В. Краснова // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал. – 2014. – № 8. – С. 51-59.

9. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посіб. / С. Б. Кузікова. – Суми. : ВТД «Університетська книга», 2008. – 384 с.

10. Лугова Г. В. Першокласник – шестирічка: первинне ознайомлення шкільного психолога з майбутнім першокласником / Г. В. Лугова // Психологічна газета. – 2005. – Квітень (7). – С. 4-5.

11. Моргун В. Ф. Неформальные подростковые группы / В. Ф. Моргун, К. В. Седых // Возрастная психология. Детство, отрочество, юность: хрестоматия / сост. и науч. ред.. В. С. Мухина, А. А. Хвостов. – М. : Академия, 2001. – С. 428-436.

12. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др. Под общей ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2007. – 560 с. : ил. – (Серия «Практикум по психологии»). – 339 с.

13. Рєгуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности / Л. А. Рєгуш. – СПб. : Питер, 2001. – 176 с.

14. Савчин М. Вікова психологія: навч. посіб. / Мирослав Савчин, Леся Василенко. – 3-тє вид. перероб., доповн. – К. : ВЦ «Академія», 2017. – 368 с.

15. Сергєєнкова О. П. Вікова психологія. Навч. посібник / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.

16. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч. метод. посібник / М. М. Фіцула, І. І. Парфанович. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2008. – 432 с.

17. Шиловцева Г. Г. Розвиток уяви дітей дошкільного віку в ігровій діяльності / Г. Г. Шиловцева / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. – Вип. 42. – С. 187-188.

18.Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навчальний посібник для психологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 678 с.

Інтернет ресурси

1. <http://psyjournals.ru/topic> – портал психологічних видань.
2. http://window.edu.ru/window/catalog?p_rubr=2.2.77.2.17 – єдине вікно доступу до освітніх ресурсів.
3. <http://www.bronnikov.kiev.ua> – бібліотека психологічної літератури.
4. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/psihologiya_i_pedagogika – он-лайн енциклопедія.
5. <http://www.myword.ru> – портал психологічної літератури.
6. <http://www.zipsites.ru/psy/psylib/> – каталог психологічної літератури.
7. Гамезо М. В., Петрова Е. А., Орлова Л. М. Возрастная и педагогическая психология: Учеб. пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с. // http://www.koob.mhost.ru/books/age_psychology/psychology_d_p.zip
8. Мухина В. С. Возрастная психология: Феноменология развития; детство, отрочество: Учебник для студентов вузов. – М. : Академия, 1998. – 456 с. // <http://www.pedlib.ru/Books/1/0161/index.shtml>
9. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с. // <http://studentam.net.ua/content/category/>
10. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). – М. : Гардарики, 2004. – 349 с. // http://www.koob.ru/shapovalenko_i/vozrastnaya_psihologiya_1

ДОДАТКИ

Додаток А

Орієнтовна схема висновку за результатами психологічного обстеження

Прізвище, ім'я _____

№ закладу освіти _____

Запит фахівця, батьків _____

Зовнішній вигляд і поведінка в ситуації обстеження _____

_____

Темп роботи і працездатність _____

Загальна характеристика діяльності, сформованість регуляторних функцій _____

Особливості мовленнєвого розвитку _____

Особливості латералізації _____

Характеристики моторики, у тому числі графічної діяльності (малюнок, лист) _____

Характеристики уваги _____

Особливості запам'ятовування, мнемонічної діяльності _____

_____

Сформованість просторових уявлень _____

Розуміння складних мовних конструкцій, вживання прийменників _____

Характеристика інтелектуального розвитку _____

Особливості емоційно-вольової сфери, включаючи специфіку міжособистісних взаємодій _____

Висновок психолога _____

_____

Рекомендації _____

_____

Дата _____ Підпис психолога _____

Додаток Б

Орієнтовна схема психолого-педагогічної характеристики розвитку дитини (3-7 років)

1. Загальні відомості про дитину

Прізвище, ім'я. Загальний фізичний розвиток. Стан здоров'я. Склад і особливості сім'ї.

2. Особливості життя дитини в сім'ї.

1) Взаємини дитини з батьками (з ким з них дитина більше спілкується, до кого є найбільш прихильною).

2) Організація діяльності дитини в сім'ї (якими є найбільш типові заняття дитини, як з нею граються, як вона допомагає дорослим, яким є дитячий куточок, чи має постійні обов'язки).

3. Організація життя і діяльності дитини в дитячому садку.

1) Психологічні особливості адаптації дитини до умов дитячого садка.

2) Особливості організації життя дитини:

а) організація матеріального забезпечення групи;

б) організація розпорядку дня;

в) організація основних режимних процесів протягом дня.

4. Гра, як провідний вид діяльності дитини.

1) Участь в іграх. Якими видами ігор дитина надає перевагу.

2) Активність у грі (ініціатор чи пасивний виконавець задумів інших дітей).

3) Тривалість гри. Якщо дитина припиняє гру раніше, ніж товариші, то у чому причина (пояснення самої дитини та на думку вихователя).

4) Позиції дитини у грі:

а) чи дотримується правил гри;

б) за рахунок чого отримує визнання у грі (оригінальне виконання ролі, стриманість, воля до перемоги, рефлексія);

в) чи відповідають ролі статевій приналежності;

г) яким ролям надає перевагу взагалі;

д) самопочуття дитини у грі при виконанні певних ролей.

5) Взаємостосунки у грі:

а) яким сюжетам в іграх надає перевагу;

б) чи переносить дитина реальні взаємини з іншими дітьми на ігрові;

в) чи вміє дитина поступатися своїми інтересами у грі;

- г) колективний характер гри, взаємооцінка, взаємоконтроль;
- д) позиція дитини в конфліктних ситуаціях.

5. Особливості розвитку пізнавальних процесів.

- 1) Рівень розвитку сприймання, мислення, пам'яті, уваги.
- 2) Рівень розвитку мови і мовлення дитини (дитячі запитання що? Чому? Їх роль у розвитку дитини. Дитяча словотворчість та рівень її розвитку, наявність таких елементів, як вказівки, позитивні чи негативні оцінки дій, побудова повідомлень, наявність міркувань з приводу способів виконання дій). Ступінь розвитку фонематичної сторони мовлення (усі фонемати вимовляє, якщо ні, то які відсутні, чи вміє виділяти фонемати у слові). Словниковий запас (великий, середній, обмежений) дитини в порівнянні з іншими дітьми даного віку. Побудова речень (правильна чи неправильна).

6. Особливості інтересів дитини.

Перерахувати усе, що цікавить дитину: слухання музики, малювання, конструювання, спостереження у природі тощо; чи любить слухати інших дітей і дорослих; чи намагається сама розповідати.

7. Загальна характеристика поведінки.

- 1) Виконання вимог дорослих (добровільно чи примусово, як часто відмовляється виконувати вимоги і які саме).
- 2) Найбільш типові позитивні ознаки поведінки.
- 3) Найбільш типові негативні ознаки поведінки.
- 4) Характеристика мотивів поведінки.

8. Взаємостосунки з дітьми групи.

- 1) Міжособистісні стосунки з товаришами по групі:
  - а) характер спілкування з дітьми;
  - б) статусна позиція дитини в групі;
  - в) симпатії чи антипатії серед товаришів;
  - г) рівень емоційності у взаємостосунках.

9. Характерологічні особливості.

- 1) Вольові риси характеру.
- 2) Позитивні риси характеру.
- 3) Негативні риси характеру.
- 4) Індивідуальне і типове в характеру.

10. Емоції і почуття дитини.

1) Типові емоційні стани (доброзичливість, гнів, боязкість, плаксивість, образливість, стриманість, життєрадісність тощо) як регулятори спілкування.

2) Ставлення до власних успіхів та невдач (глибина їх переживань).

3) Форми прояву почуттів дитини (естетичних, моральних, інтелектуальних). Афекти, фрустрації.

4) Здатність стримуватись, управляти своїми емоціями.

11. Ставлення до дитячого садка та вихователя.

1) Чи любить відвідувати дитячий садок? Чому?

2) Взаємостосунки з вихователем (ставлення вихователя до дитини, ставлення дитини до вихователя, на чому ґрунтуються ці стосунки).

3) Прийоми впливу на дитину з боку вихователя, їх результативність.

12. Висновок.

13. Рекомендації.

Навчальне видання

Н. О. Олейник

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ (З ПРАКТИКУМОМ)

Лабораторний практикум

Українською мовою

Верстка – Н.М. Ковальчук

Підписано до друку 05.01.2018. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 4,42. Тираж 300. Замовлення № 0218-29.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.